T.C.
ÇANKIRI KARATEKİN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

EMEVİLERİN DOĞU POLİTİKASI: EBU UQBAH AL- JARRAH BİN ABDULLAH AL HAKEMİ ÖRNEĞİ

Tareq Abdullah Hasan HASAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Doç. Dr. Üyesi Aydin EFE

Çankırı – 2023

T.C.

ÇANKIRI KARATEKİN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH ANABİLİM DALI

EMEVİLERİN DOĞU POLİTİKASI: EBU UQBAH AL-JARRAH BİN ABDULLAH AL-HAKEMİ ÖRNEĞİ

Tareq Abdullah Hasan HASAN

ORCID: 0009-0008-6536-7723

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman
Doç. Dr. Üyesi Aydın EFE

Çankırı – 2023

İÇİNDEKİLER

Sayfa

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ ii
TEZ KABUL VE ONAY iii
ÖNSÖZ iv
ÖZET v
ABSTRACT vi
KISALTMALAR vii

GİRİŞ 1

1. BİRİNCİ BÖLÜM 4
1.1. Kısa bir tarih 4
1.2. Emevi devletinde İslami fetihler (tarihi bir sunum) 14
2. BÖLÜM 27
2.1. Doğumu, şahsiyeti, nesebi , yetiştirilmesi ve kabilesi 27
2.2. Horasan üzerindeki hâkimiyeti, siyaseti ve azledilmesinin nedenleri 37

3. BÖLÜM 44
3.1. Ermenistan: Coğrafyası ve erken İslami fetihler 44
3.2. el-Cerrah el-Hekemî ve Hazarlarla yapılan askeri çatışmalar 48
3.3. Şehit Edilmesi ve Hayatı Hakkındaki Tarihi Belge 56

SONUÇ 59
EKLER 60
KAYNAKÇA 63
KİŞİSEL BİLGİLER 71

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Yüksek Lisans tezi olarak hazırladığım *[Emevilerin Doğu Politikası: Ebu Uqbah Al-Jarrah bin Abdullah Al-Hakemi Örneği]* adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlanmasına kadar geçen süreçtebilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, teziçindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde eldeettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım buçalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıyakaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçadagösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

2 /2 / 2023

İmza

Tareq Abdullah Hasan HASAN

TEZ KABUL VE ONAY

ÇANKIRI KARATEKİN ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Tareq Abdullah Hasan HASAN tarafından hazırlanan "Emevilerin Doğu Politikası: Ebu Uqbah Al-Jarrah bin Abdullah Al-Hakemi Örneği" başlıklı bu çalışma, 02.02.2023 tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonucunda oybirliğiyle başarılı bulunarak jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ (Unvanı, Adı ve Soyadı)

Danışman	**:** Doç. Dr. Aydın EFE	İmza: .....
Üye	**:** Doç. Dr. Ahmet GÖZLÜ	İmza: ……..
Üye	**:** Dr. Öğr. Üyesi Mustafa EĞİLMEZ	İmza: ……..

ONAY

Bu Tez, Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun ...../..../ 202... tarih ve ..... sayılı oturumunda belirlenen jüri tarafından kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Coşkun POLAT

Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

Allah'ın adıyla,

Allah'ın resulü Muhammed bin Abdullah'a salat ve selam olsun. Allah onu, ailesini ve ashabını korusun. “Kim dünyayı isterse ilme sarılsın, kim ahireti isterse ilme sarılsın ve kim ikisini birden isterse ilme sarılsın" diyen Resulullah (sav) doğru söylemiştir.Ve annem ve babam için “Allah'ın rızası, ana-babanın hoşnutluğunda, gazabı da onların gazabındadır” diyen Resulullah (sav) doğru söylemiştir.Ve ömrüme yoldaş olan kardeşlerime teşekkür ediyorum.Ve bu çalışmanın ortaya çıkmasında, benim bugünlere gelmemde emeği geçen Dr. Aydın EFE'ye şükranlarımı sunuyorum.Ve Rabbimden Irak ve Arap-İslam alemine hayırlar vermesini, üzerindeki kederleri gidermesini niyaz ediyorum.

02.02.2023

Tareq Abdullah Hasan HASAN

ÖZET

Tezin Başlığı : Emevilerin Doğu Politikası: Ebu Uqbah Al-Jarrah bin Abdullah Al-Hakemi Örneği
Tezin Yazarı :Tareq Abdullah Hasan HASAN
Danışman :Doç. Dr. Aydın EFE
Anabilim Dalı : Tarih
Tezin Türü :Yüksek Lisans
Kabul Tarihi : 02.02.2023

Emevi devleti, İslam dünyasında bıraktığı büyük askeri ve kültürel miras nedeniyle İslam tarihinin en güçlü İslam devletlerinden biri olarak kabul edilmektedir.

İslam topraklarının genişlemesinde ve İslam devleti politikalarının düşman krallıklara dayatılmasında Cerrah el-Hakemi, Emevi devleti tarihini askeri ve stratejik yönüyle büyük ölçüde etkileyen liderlerden biri olarak kabul edilmektedir. İslam devletlerinin sivil idaresi konusundaki sağlam kabiliyeti ve yeni düzenlenmekte olan ülkelerin halklarına karşı hoşgörülü politikasının yanı sıra, ve tüm bu avantajlarla birlikte, cerrah devletin genel çıkarlarına göre bir izolasyon ve yer değiştirme sürecine tabi tutulduğu için, bilge cerrah, özellikle idari davranışı bakımından, tecrit ve tehcir kararlarından muaf tutulmamıştır. halifeler tarafından görüldüğü gibi, ancak tarih bizim için cerrahın bu kararların bir sonucu olarak gösterdiği herhangi bir özel arzuyu kaydetmedi. Bilakis o, şehadet dönemi dışında, onu anlayışlı, anlayışlı ve aklı başında kabul ediyordu.

Anahtar kelimeler : Emevi, Doğu Politikası, Cerrah el-Hamemî

ABSTRACT

Thesis Title : The Eastern Policy of the Umayyads: The Case of Abu Uqbah Al-Jarrah bin Abdullah Al-Hakemi
Author : Tareq Abdullah Hasan HASAN
Supervisor : Assoc.Prof. Dr. Aydın EFE
Department : History
Thesis Type : Master's Thesis
Date : 02.02.2023

The Umayyad state is considered one of the most powerful Islamic states in Islamic history, due to the great military and cultural legacy left by that state in the Islamic world. In the expansion of Islamic lands as well as imposing the policies of the Islamic state on the hostile kingdoms, and Al-Jarrah Al-Hakami is considered one of those leaders who greatly influenced the history of the Umayyad state in its military and strategic aspect, as well as his firm capabilities with regard to the civil administration of Islamic states, and his tolerant policy with the people of the countries that are being newly edited,And with all these advantages, the wise surgeon was not spared from the decisions of isolation and deportation, especially with regard to his administrative behavior, as the surgeon was subjected to a process of isolation and change of places according to the general interest of the state as seen by the caliphs, but history did not record for us any special desires that the surgeon showed as a result of those decisions. Rather, he was understanding, receptive, and sane in accepting it, except for the period of his martyrdom.

Keywords: Labor, eastern policy, Carrah al-Hamemi.

KISALTMALAR

AB	Avrupa Birliği
T.C.	Türkiye cumhuriyet

GİRİŞ

1. Konunun Önemi

Emevî devleti, sahip olduğu toprak bakımından İslam tarihinin en büyük devleti sayılmaktadır, ister ülkenin başkenti Şam'a yakın vilayetler olsun ve ister de başkente uzak olan batı ve doğu Müslüman Arap vilayetleri olsun tüm vilayetler eşit bir şekilde güçlü ve tavizsiz bir siyasetle Ümeyye ailesi tarafından veraset sistemiyle yönetilmiştir. Emevi devleti tarihin en büyük devletlerinden biri olarak sayılmaktadır. Emevi devletinde siyasi, askeri, ekonomik, sosyal veya kültürel olsun, genel olarak olayların incelenmesinin ve analiz edilmesinin önemi de burada yatmaktadır. Aslında genel olarak Emevi devleti olaylarının her düzeyde tahlili ve takibi, mukayese, tahlil ve serdedilmesi konusunda yapılan çalışmalar oldukça fazladır. Ancak tarih bilimi gelişen bir bilimdir ve tarihsel çalışmalar da bu gelişimden nasibini almıştır. Nitekim bu ilmi gelişmeye tarihsel tahlillerde belgelerin incelenmesi işlemi, psikolojik okul ve diğer okullar gibi yeni yöntemlerin kullanılmasıyla eşlik etmiştir.

İktidar yılları boyunca Emevi devleti, iktidar anlaşmazlıkları, iç ve dış çekişmeler, Haricî kaynaklı hareketler, isyanlar, hilafete karşı yapılan isyan çağrıları özellikle büyük haklar talep eden isyanlar ve ehli Beyt'in ya da Haşimoğulları'nın intikamını amaçlayan isyanlar sebebiyle siyasi düzeyde birçok değişikliğe uğramıştır. Bu yüzden devlet, tecrübeli ve dirayetli valiler seçmek zorunda kalmıştır. Nitekim valiler, devletin düşmanlarının ve muhaliflerinin gözünde devletin kuvvetiydiler. Bu yüzdendir ki Emevi devleti zamanında askeri ve stratejik anlamda olduğu kadar idari anlamda da birçok önemli isim ortaya çıkmıştır. Örneğin (ancak bunlarla sınırlı olmamak üzere), Emevi devletinin askeri gerçekliğini ve hasseten fetihler konusunu araştıran biri Quteybe bin Muslim el-bâhli'nin ismini bulacaktır. Quteybe, Arap komutanların yanı sıra Çin sınırlarına kadar ulaşan doğu fetihlerindeki önemi sebebiyle sık sık zikredilir. Önemli olan bir diğer komutan ise el mühalleb bin ebi sufra ile iki fatih ve doğuda devletin hâkimiyetini sağlamlaştıran ve bölgedeki Haricileri etkisiz hale getiren valiler olarak ün salmış olan iki oğludur. El-muhallab ailesinin bu konudaki rolünün yanı sıra, büyük bir fetih hareketine önderlik eden ve Doğu'da birden fazla yerde görevli olan ve uzun yıllar Konstantinopolis'i kuşatan komutan Mesleme bin Abdülmelik bin Mervan'ın adının ortaya çıkışı hakkında birçok çalışma yazılmıştır. Çalışmamızın konusu olan el-Cerrah el-Hekemi'nin adı da bize, Ermenistan, Bel-

linger ve Bellinger kalelerinin ötesindeki İslami fetihlerde önemli bir rol oynadığı Doğu'daki Arap-İslam fetihleri hareketinde önde gelen bir lider olarak görünüyor. Hazarlarla mücadelede önemli bir rol oynadı ancak Hazarlar karşısında hezimete uğramasıyla Hazarların gücü Emevi devleti tarafından fark edildi ve o topraklar Müslümanlar için yasak hale geldi.

Bu konunun seçilmesinin sebepleri

Bu konuyu seçmemin nedeni, el-Cerrah'ın hayatı üzerine bazı çalışmalar yapılmış olmasına rağmen, el-Cerrah'ın hayatının gizli yönlerine ışık tutmaya çalışmak istememdir. Ancak bu, onun hakkında gelen haberlerin özeti olabilir. El-Cerrah ile ilgili bazı tarihi rivayetleri orijinal kaynaklardan birbirleriyle karşılaştırarak aktarmayı hedefledim. Belki de diğer çalışmaların arz etmediği, el-Cerrah'ın şahsiyetinin anlaşılmasına yardımcı olan el-Cerrah'ın kabilesinin tarihi ve kültürünü arz ettim. Araştırma konusuyla ilgili belgeyi aktarmada modern yaklaşımı takip etmeye çalıştım ve kesinlikle el-Cerrah'ın mektubu, bu konunun araştırılmasında büyük önem taşımaktadır.

Tez planını araştırmanın gereklerine ve mevcut kaynaklarda bulduklarıma göre yaptım. Aşağıda da göreceğimiz gibi; 1. Bölüm: "Emevi Hilafeti, Genel Politikalar ve Yönetim metodu" ki bu bölüm iki konuyu içermektedir; 1. Konu: Emevi devleti "kısa bir tarih", 2. Konu: "Emevi devletinde İslami fetihler (tarihi sunum)". 2. Bölüm: "Al-Jarrah Al-Hâkimin Arap vilayetlerinde ve Horasan'daki politikası". Bu bölüm de aynı şekilde iki konuyu içermektedir; 1. Konu: "doğumu, şahsiyeti, nesebi, yetiştirilmesi ve kabilesi",2. Konu: "Horasan üzerindeki hâkimiyeti, siyaseti ve azledilmesinin nedenleri". 3. Bölüm: "el-Cerrah'ın Ermenistan ve Hazar savaşları üzerindeki hâkimiyeti". Bu bölüm üç konuyu ihtiva etmektedir: 1. Konu: "Ermenistan: Coğrafya ve erken İslami fetihler", 2. Konu: "el-Cerrah el-Hekemi ve Hazarlarla yapılan askeri çatışmalar", 3. Konu: "Şehadeti ve hayatı hakkında tarihi bir belge".

2. En Önemli Kaynaklar

Bu araştırmada yararlandığım en önemli kaynaklara gelince, bunların bir kısmı İslam tarihinin orijinal kaynaklarıdır. H. 313'te ölen Ebu Cafer et-Taberi'nin "Taberi Tarihi", Aynı şekilde H. 630'da vefat eden İbnü'l-Esir el-Cezeri'nin "El-Kamil fî't-Tarîh" adlı eseri, H. 240 yılında ölen Halife bin Hayyat el-Asfari el-Basri'nin "Tarihü Halife bin Hayyat" adlı eseri, Tarihu İbn Haldun, Belazuri'nin "Kitabü'l-Futuhü'l-Buldan" gibi fetih kitapları, Yaqut el-Hamavi'nin "Mü'cemü'l-Büldan" gibi Arap coğrafyası kitaplarından faydalandım. Oryantalistik bir dizi önemli referansın ve o dönemde Ermeni, Hazar, Türk, Yahudi ve çeşitli kaynaklardan aktarılan önemli bilgileri içeren Dr. M.Dunlop'un "Hazar Yahudileri Tarihi", kitabı gibi bazı önemli analitik referansların yanı sıra Dr. Havle el-Savvaf'ın çalışması gibi el-Cerrah ile ilgili daha önce yapılmış bazı çalışmalardan da faydalandım. Askeri stratejist Mahmud Şeyt Hattab'ın "Ermenistan'daki İslam Fetih Komutanları" adlı kitabı ki müellif bu eserde el-Cerrah el-Hekemî'nin hayatına çokça yer vermiştir. Tüm bu kaynakların ve saygın dergilerde ve süreli yayınlarda yayınlanan araştırma ve çalışmaların yanı sıra bazı internet sitelerini de kaynak olarak kullandım.

Tezimi tamamlarken karşılaştığım problemlerden biri, Emevi hanedanı tarihinde önemli bir askeri ve siyasi şahsiyetle ilgili tezi tamamlamak için yeterli zamanımın olmamasıydı. Karşılaştığım bir diğer zorluk ise İslam tarihinde en zor dönemlerden biri olarak kabul edilen bir dönemle (Müslümanların hazarlar tarafından uğratıldığı yenilgi) ilgili pek çok rivayet arasından en doğru rivayetlere ulaşmak için elimdeki kaynakları incelerken bazen birbirine zıt olarak gelen rivayetler arasında seçim yapmaktı.

Son olarak, el-Cerrah el-Hakemî'in kişiliğine ve politikasına daha fazla ışık tutarak Arap kütüphanesine bir şeyler sunmayı başardığımı temenni ediyorum. Yüce Allah'tan bu amelin kabulünü diliyorum.

1. BİRİNCİ BÖLÜM
EMEVİ HİLAFETİ, GENEL POLİTİKALAR VE YÖNETİM METODU

1.1. Kısa bir tarih

Umeyye bin Abdişems bin Abdimenaf, İslâmiyetten önce (cahiliye dönemi) Kureyş'ten Mekke'nin efendilerinden biriydi. Haşim bin Abdimenaf[1] gibi yüksek rütbeli ve sözü geçen bir kişiydi. Ümeyye zengin bir tüccar ve on çocuk sahibiydi. Ficar[2] savaşı döneminde oğlu Harb Mekke'nin komutanıydı. Mekke bu savaşa Ümeyye bin Harb ve Abdülmuttalib bin Haşim[3] ile birlikte katıldı. Benî Hâşim ile Benî Ümeyye arasında İslâm öncesi dönemde büyük bir düşmanlığın varlığına dair pek çok haber yayılmıştır. Ancak rivayetleri incelikle inceleyince böyle bir bilgiye rastlamamaktayız. Ancak Kureyş Aileleri arasında rekabet kesinlikle mevcuttu. Nitekim Hz. Peygambere peygamberlik verildiğinde Ona ben-i Haşimden amcaoğullarından bir grup

[1] Amr bin Abdimenaf bin Kusay bin Kilab bin Murra bin Kaab bin Luay bin Ghalib bin Fahr bin Malik bin en-Nezar bin Nizar bin Maad bin Adnan, Bilakis ona, Mekke'de kavmine yulafı ezip kavmini ilk besleyen o olduğu için Haşim denildi. Annesi Atika bint Murra bin Fâlic bin Zikvan bin Sa'lebe bin el-Haris bin Behse bin Salim bin Mansur bin Ikrime bin Hasfa bin Qays Aylan bin Mudar'dı. Rivayetler Haşimin çok kez elilik yaptığına işaret ediyor, Sakif, Huza'a, Hazrec ve Quda'a'dan Beni Neccar'dan kadınlar ile evlendi, oğlu Şeybe el-Hamd (Abdulmttalib, aynı zamanda peygamberimizin dedesi) dünyaya geldi. Tarihsel rivayetler, Haşim'in İslam'dan önce Mekke'yi yöneten en önemli şahsiyetlerden biri olduğunu gösteriyor. Çocukluğundan beri ticaretle uğraştı ve Ekonomik, sosyal ve politika alanlarında fikir sahibi oldu. Kureyş'in birlik olmasına çok önem veriyordu ve Mekke'deki görevlerin düzenlenmesinde yardımcı oluyordu. Daha fazlası için bakınız: Anmar Nizar Abdullatif El Hadîsî, "Haşim bin Abdimenaf döneminde Mekke", edebiyat dergisi, 2007, Sayı 77, s. 150-160.

[2]Haram aylarda Kureyş ve Kinana ile Kays Aylan kabileleri arasında yaşanan ve aralarındaki akrabalık bağlarının kopmasına sebep olan şiddetli kabile savaşı. Peygamber'in hicretinden otuz yıl önce olmuş olması kuvvetle muhtemeldir. Daha fazlası için bakınız: Muhammed Lutfi cumaa, "sevretü'l-İslam", ve "Betelü'l-Enbiya"", (Kahire, Hendawy müessesesi, 2020) s. 391-395.

[3]O Mekke'de hüküm süren Abdülmuttalib bin Haşim'dir. Sikaye ve rifade görevleri onun üzerindeydi. Cürhümlüler döneminden beri kapalı olan Zemzem kuyusunu yenileyen odur. Kabe'nin kapılarını ilk altınla kaplayan odur. Kureyş'in sancağı Kusay bin Kilab'ın elindeydi, daha sonra sonra Abdülmuttalib bin Haşim'e ulaştı. Daha fazla bilgi için bakınız: Ali Salih Rasan Muhammedavi, "Abdülmuttalib bin Haşim: Kureyş üzerindeki yöneticiliği ve inancı üzerine bir çalışma", Tarih Araştırmaları Dergisi, sayı 9, 2010, s. 48.

iman ettiği gibi ben-i Abdişşems'ten de iman eden bir grup oldu. Ancak Mekke'nin birçok kesimi ve önde gelenleri risaleti reddetti. Nitekim Hz. Peygamber müşriklerle savaştığında Bedir'de, Uhud'da ve Hendek sevaşlarında müşriklerin komutanı ben-i Abdişşems'tendi ve başlarında da Utbe bin Rabia ve Mekke'nin fethi[4]nden sonra müslüman olan Ebu Süfyan Sahr bin Harb bin Umeyye bin Abdişems vardı. Nitekim H. 11'de Hz. Peygamberin vefatından sonra Ebu Bekir es-Sıddık[5]'ın halifeliği sırasında Ben-i Abdişşems mürtedlerin bertaraf edilmesine yardım ettiler ve genel olarak güzel bir iş yaptılar. Hiç şüphesiz Ben-i Abdişşems, İslam öncesi dönemde sahip oldukları bir hâkimiyetten İslamiyet dönemi bir hâkimiyete geçti[6].

Hz. Ebu Bekir Hz. Peygamberin vefatından sonra Halife olduğunda birçok önemli hadiseyle karşı karşıya kaldı. Bunların başında mürtedlerin fitnesi gelmektedir. Hz. Peygamber ölmeden hemen önce Rum savaşı için Üsame bin Zeyd ordusunu hazırlamıştı ancak ordu sefere çıkmadan Hz. Peygamber vefat etti ve Hz. Ebu Bekir Ordunun sefere çıkması için ısrar etti ve orduyu sefere gönderdikten sonra da mürtetlerle ve zekât vermeyenlerle savaştı.[7] Hz. Peygamberin vefatından sonra Arapların bir-

---

[4]H. 8. Yılında Hz. Muhammed (sav), Mekke'nin fethi için hazırlık yapılmasını emretti ve ailesine de kendisini hazırlamalarını emretti. Ebu Bekir (ra) kızı Âişe savaş için hazırlanırken içeri girdi ve nereye gidileceğini sordu Hz. Aişe ona bilmediğini söyledi. Bunun üzerine Resûlullah sallallahu aleyhi ve sellem, Mekke'ye doğru yola çıktığını halka haber verdi ve Peygamber'in şairi Hassan bin Sabit insanları teşvik etmeye başladı. Mekke'nin fethine karar verilmesinin sebebi H. 6'da Huzaa kabilesine karşı ben-i Bekr kabilesine yardım eden Kureyşliler tarafından Hudeybiye antlaşmasının çiğnenmesiydi. Daha fazla bilgi için bakınız: İbn Hişam, "es-Siretü en-Nebeviyye", Beyrut, Darü'l-Kütübü'l-Erebiyye, 1990, 4/s. 48-55.

[5]O, Kureyş kabilesinin Teym aşiretinden Önce 'Atîk sonra Sıddık olarak lakaplanan Ebu Bekir Abdullah bin Ebi Kuhafa Osman bin Amer'dir. Bi'setten önce Hz. Peygamber'in arkadaşıydı ve Hz. Muhammed'in peygamberliğine ilk inananlardan biriydi. Mekke'de yetişmişti ve parası olan bir tüccardı. Peygamber (s.a.v.) ile birlikte Medine'ye hicret etti. Muhammed'in (s.a.v.) vefatından sonra H. 11'de halife oldu ve mürtetlere karşı savaştı. Söz ve fiilleriyle Sünnete uygun hareket ediyordu. Daha fazlası için bakınız: Saad Fağûr, "Halife Ebu Bekir es-Sıddık ve Savaş Yönetimi Sanatı", Arap Kalkınma Enstitüsü, sayı 15-16, Nisan 1986, s. 334.

[6]Muhammed Beg el-Hudari, "İslam milletleri tarihi üzerine dersler; Emevi Devleti", Tahkik Muhammed Osmani, el-Arqam Baskı şirketi, Beyrut, s. 263-264.

[7]Peygamber'in vefatından sonra sahabelerin başına gelen en büyük hadiselerden biri de ridde hadisesidir. Bu bilişsel, hukuki ve siyasi birçok boyutu olan önemli tarihi olaylardan biridir. Arap yarımadasındaki bazı Arap kabileleri arasında İslam'ı kabul etmelerinden sonra meydana gelen yaygın bir irti-

çoğu dinden döndü. Başlarında Tuleyha El Asadi[8]'nin bulunduğu Esed ve Gatafan kabileleri, Başındael-Eş'as bin Qays el-Kindi'nin bulunduğu Kinde Kabilesi, başında Esved el-Ansi'nin bulunduğu Mezhec kabilesi, başında yalancı Müseylime[9]'nin bulunduğu Ben-i Hanife kabilesi, Süleym ve beni Temim kabilesinden Secah[10] ve başında Munzir bin Numan'ın bulunduğu Bahreyn kabilesi dinden döndü ve yenilinceye kadar Müslümanlarla savaştılar. Sonra Ebu Bekir es-Sıddık, zatü's-Selasil savaşında Perslerle savaşmak için Halid bin Velid[11]'i Irak'a gönderdi ve Müslümanlar bu

---

dat vakasıdır. Sahabeler mürtetlere karşı mukavemet gösterip savaştılar ve bu savaşlar tam bir yıl sürdü. Bazı araştırmacılar, her iki taraftan da yaklaşık altmış bin kişinin öldürüldüğünü öne sürmüştür. Daha fazla bilgi için: Sultan El Amiri, "tehrîrü mevkifü's-Sehâbeti mine'l-mürtedin", el beyan, sayı 300, yıl 2010.

[8]Peygamberlik iddiasında bulunan ve zorba biriydi. Şecere kitapları, çeviriler ve biyografiler onu cesaretinden dolayı bin şövalyeye eşdeğer olarak tanımlamıştır. Tuleyha, Peygamber'in vefatından önce kavmi olan Beni Esed arasında peygamberlik iddiasında bulundu. Ve Hz. Peygamberin vefatı onun Peygamberlik iddiasından caydırılmasına engel oldu ve takipçileri yayıldı ve çoğaldı, Müritlerini dini bir mucizenin sahibi olduğuna inandırmak için kendisi kafiyeli sözler te'lif ederek kendisine vahyedildiğini iddia ediyordu. Ancak Müritlerinin çokluğuna rağmen ridde savaşlarında mağlup olmuş ve Suriye'ye kaçmıştır. Daha sonra tekrar İslam'a girerek Ömer İbnu'l-Hattab zamanında hacca gitmiştir. Nihavend savaşında Müslümanlarla aynı safta savaştı ve orada şehid oldu. Daha fazla bilgi için bakınız: Nura binti Ahmed Hamed el-Harisiy, "Hail Bölgesindeki Kabilelerin Ridde Olaylarıyla İlişkisi" Emarbak, Cilt 9, Sayı 28, 2018, s. 97-116.

[9]Ebu Sümame olarak künyelenen Mesleme bin Habib el-Hanefi. Yaşadığı züht hayatı ve üslubuyla insanları kandırıyordu ta ki kabilesini yoldan saptırana kadar. Halkı üzerinde kendini lider olarak görürdü. Yemâme'de dinden dönerek peygamberlik iddiasında bulunarak kavmine yalan söyledi. Ve Kur'an'ı Kerîme karşı koymak için kafiyeli sözler uydurdu. Yemamede Halid bin Velid ile savaştıktan sonra Vahşi tarafında öldürüldü. Daha fazla bilgi için bakınız: Zehebî, "Siyerü E'lamü'l-Nübela'", Beyrt, Müessesetü'r-Risale, 2001, 24/12, Cassim Ferih Dayih el-Turabi, "Müseylimetü'l-Kezzab en-Nesriyye: Kıraatü Tefkikiyyetü", Külliyetü İslamiyye dergisi, sayı 40, yıl 2016, s. 16.

[10]Haberleri bilen, kavmi içinde yüksek bir mertebesi olan bir edebi şairdi. Ridde olayları döneminde ortaya çıktı ve peygamberin vefatından sonra peygamberlik iddiasında bulundu. Sonra kabilesinden bir grup, el-Zabarqan bin Bedr, Mercuri bin Hacib, Şebs bin Rabi er-Riyahi ve Amr bin el-Ehthem gibi Temim'in bazı ileri gelenleri de dâhil olmak üzere onu tabi oldu. Daha fazla bilgi için bakınız: Hayreddin el-Zarkali, el-E'lâm, Darü'l-'ilm li'l-Melayin, Beyrut, 2002, 78/3.

[11]Halid bin Velid bin el Muğire, Babası, İslam öncesi dönemde Kureyş'in önde gelenlerinden ve büyüklerinden biriydi. Halid, şeref, güç, şeref ve egemenliğin merkezinde büyüdü. Arapların savaşı severek büyüdüğü gibi o da savaşı severek büyüdü. Uhud Dağı'nın arkasından dönüp Müslümanlara saldırarak Uhud savaşında büyük bir rol oynadı. Halid, Mekke'nin fethinden önce İslam'ı benimsedi

savaşta galip geldiler. Sonra Ebu Bekir es-Sıddık, Şam'ın fethini koordine etmesi için Amr bin el-As'a emir gönderdi. Böylece ordular oluşturuldu ve Şam'a Yezid bin ebi Süfyan, Humus'a Ebu Ubeyde bin El Cerrah[12], Filistin'e de Amr bin el-As komutan olarak tayin edildi. Yermük savaşı[13] içinse Irak'ta bulunan Halid bin Velid'e Hz. Ebu Bekir tarafından haber gönderilerek Irak'tan Yermük'e gidip savaşı komuta etmesi emredildi.[14]

Emeviler, Ebu Bekir ve Ömer bin Hattab (r.a) zamanında gerçekleşen fetihlere yardımda bulunmuşlardır. Nitekim Emevilerin çoğu Şam fetihlerine katılmıştı. Belki degeçmişten beri ticaret sebebiyle Emeviler ve Şamlılar arasındaki bağın güçlü olmasından dolayı fethe katılmaları Hilafet tarafından amaçlanmıştı. Ömer bin bin Hattab döneminde Emevilerin rolü ortaya çıkmıştır, özellikle Şam'ın valisi olarak atanan Muaviye bin ebi Süfyan'ın sayesinde Şam'ı ve Mısır'ı Bizans'ın saldırılarından korumak için deniz savaşının kapıları Müslümanlara açılmıştır. Ancak Halife Osman (ra) döneminde yöneticilik yönünden Emevilerin rolü daha barizdir ki nitekim Osman (ra) en nitelikli görevlileri onların içinden seçiyordu[15] ki bu durum fitnenin çık-

---

ve daha sonra Irak ile Şam'ın fetihlerine ve ridde savaşlarına katıldı. Daha fazla bilgi için bakınız: Ali Atibe, "Halid bin Velid: Soyu ve yetiştirilişi", sahifetü'l-Dari'l-'ülum, yıl 4, sayı 2, s. 66-70.

[12]Sahabenin büyüklerindendir. Ebu Ubeyde İslam davetinin erken dönemlerinde Hz. Ebu Bekir'in eliyle Müslüman oldu. Habeşistan'a ve Medine'ye olmak üzere iki defa hicret etti. Hz. Peygamber onu bazı seriye ve yardım ordularına komutan olarak tayin ederdi. Hz. Ebu Bekir de onu Şam fetih ordusuna komutan olarak atadı. Peygamber (s.a.v.) ile bütün sahnelere şahit oldu. Peygamber-sallallahu aleyhi ve sellem- onu bu milletin Emini olarak nitelendirmişti. H. 18'de meşhur Emvas vebası sebebiyle vefat etti. Daha fazla bilgi için bakınız: Semih Ahmed 'usmane, "Ebu Ubeyde bin El Cerrah (r.a)", Mecelletü Hedyü'l-İslam, Temmuz 2012, sayı 6, 56/87-89.

[13]H. 15 yılında Müslümanlar ile Bizans İmparatorluğu arasında gerçekleşen belirleyici bir savaş. Müslümanlar ve Bizanslılar arasındaki ihtilafı çözen bu savaş Savaş, Ürdün Nehri'nin kollarından biri olan Yermuk Vadisi havzasında, Tiberias Gölü'nün doğusunda gerçekleşti. Nitekim Bizans kuvvetleri Torosların gerisine kadar çekildiler. Bu savaşın komutanları arasında, Ebu Ubeyde bin El Cerrah, Halid bin Velid, Ebu Süfyan bin Harb, Amr bin El As ve diğer sahabiler vardı. Müslümanların bu zaferi Şam'da İstikrarı korumalarını sağlamıştır. Daha fazla bilgi için bakınız: Avni Reca Selam, ""Yermük Muharebesi: Tarihi belgeler ışığında yer haritasının okunması", Sosyal Bilimler Dergisi, sayı 7, yıl 1999, s. 9-53.

[14]Osman el Hamis, "Tarihten Bir dönem", (Darü'l-İman, İskenderiye, 1999) s. 54-67.

[15]Bu tarihsel dönemde Emevilerin tarihi, düşmanları ve Halife Osman ibn Affan'ın düşmanları tarafından birçok çarpıtma ve yanlış bilgilendirmeye maruz kalmıştır. Osman'ın akrabalarını sahabelerin geri

masına sebep olmuştu. Ancak Hz. Ali döneminde, Muaviye, Osman'ın katillerini teslim etme konusundaki anlaşmazlık nedeniyle Ali'ye biat etmekten kaçındıktan sonra husumet ortaya çıktı. Sıffin[16]'deki tahkim olayından sonra askeri ve siyasi düğüm çözülünceye kadar Şam halkı ile Irak halkı arasında husumet ve savaş devam etti. Ali bin Ebi Talib'in vefatından sonra Hasan bin Ali halifeliği üstlendi ve daha sonra Muaviye ile anlaşıp halifeliği bıraktı. Böylece halifelik Emevilere devredildi. İşte bundan sonra Yönetim ve idarede İslam'ın benzersiz bir uygulama modeliyle temsil edilen devletleri kuruldu.[17]

Muaviye Halifelik görevini teslim alınca Kufe'ye girdi ve orda bir konuşma yaptı. Aynı şekilde diğer bölge ve vilayetler Muaviye'nin Hilafetini kabul ettiler. Hasan bin Ali, kardeşi Hüseyin, diğer kız kardeşleri ve kuzenleri Abdullah bin Cafer ile birlikte Irak topraklarından Medine topraklarına doğru yola çıktılar. Hz. Hasan geçtiği her bölgede kendisini destekleyenler tarafından hilafeti bırakması sebebiyle suçlanıyor ve kendisine sitem ediliyordu ancak o tüm bu suçlamalara ve sitemlere rağmen iyi bir iş yaptığını düşünüyor gönlünde hiçbir sıkıntı ve darlık bulunmuyordu. Muaviye, halifeliğine ehli Beyt'in Kufe'den ayrılmasından sonra ortaya çıkan Haricilerle yüzleşerek başladı. Muaviye onlara Şam halkından atlılar gönderdi. Muaviye, Kûfe halkına, bu insanları durdurana kadar kendisiyle birlikte güvende olmayacaklarını söyleyerek onları uyardı. Bunun üzerine Kûfe halkı onların üzerine yürüdü, savaştılar ve Kûfe halkı onları mağlup etti. H. 41 yılında Muaviye, Basra Vilayeti'ni bozguna uğratan Humran bin Aban'dan Basra'yı geri aldı ve Bişr bin Ebi Artah'ı oraya vali ola-

---

kalanına tercih ettiğini kanıtlamaya çalışan haberler rivayet edilmiştir. Ancak sened zincirlerinin zayıf olması ve gerçeğe aykırı olması sebebiyle bu rivayetler sahih değildir. Daha fazla bilgi için bakınız: Hamdi Şahin, "İftiraya uğrayan Emevi hanedanı: "Şüphelerin araştırılması ve iftiraların cevaplanması.", Kahire Kitapevi, Kahire, 2001, s. 160.

[16]Halife Ali bin Ebi Talib ile Muaviye bin Ebi Süfyan arasında çıkan savaştır. Muaviye o zaman Şam valisiydi. Savaşın çıkma sebebi de Muaviye'nin Hz. Osman'ın intikamını katillerinden almak istemesiydi ki Muaviye bu konuda kendisini kan sahibi yani intikam hakkı olan biri olarak görüyordu. Savaş, H. 37 yılında Safar ayının biri Çarşamba günü patlak verdi ve Amr bin El-As ile Ebu Musa El-Eş'ari arasındaki hakem olayıyla sona erdi. Nitekim bu savaşın hem siyasi hem de akidevi olarak büyük sonuçları vardır. Daha fazla bilgi için bakınız: Abdülfettah Muhammed El-Kabbaşi El-Beşir, "Sıffin Savaşı'ndaki Tahkim olayı: "Sebepleri ve Sonuçları", Ümmü Derman İslam Üniversitesi Dergisi, yıl 2005, sayı 10, s. 231-258.

[17]Hamdi Şahin, s. 160-197.

rak tayin etti. Daha sonra aynı yılın sonunda Abdullah bin Amer'i vali olarak Basra'ya tayin etti. Bişr bin Ebi Artah'ın Rum bölgelerine saldırmasıyla da fetih hareketleri yeniden başladı.[18]

Dönemin şartları, Emevi Halifeliğini, Bizans tehlikelerine ve meydana gelen iç çekişmeler nedeniyle Darü'l-İslam sınırlarına tekrar tekrar saldıran saldırılara cevap vermeye zorlamıştı. Nitekim İslam orduları H. 54 yılında İslam'ı yayma arzuları ile Konstantinopolis'in eteklerine kadar ilerlediler ve Konstantinopolis yaklaşık altı yıl kuşatıldı ancak Bizans'ın güçlü direnişi, şehrin iyi korunması ve zorlu iklim koşulları nedeniyle H. 60'da kuşatma kaldırıldı. Müslümanlar, komutan Uqba bin Nafie al-Fihri[19] liderliğindeki batı cephesindeki fetihlere yeniden başladı ve uzak batıdaki Tahert şehri fethedildi.[20]

Veliahtlık sistemi Emevi Devleti döneminde başlamıştır. Bu, Müslümanların daha önce bilmedikleri siyasi açıdan bir yenilikti. Bu sistem, Halifenin hayatta iken kendisinden sonra çocuklarından, kardeşlerinden veya diğer akrabalarından birini halife olarak tayin etmesidir. Emevî hanedanı dönemindeki bazı halifeler, melikliğin tüm dünyevi malları, fiziksel arzuları ve psikolojik sığınakları kapsayan şerefli bir görev olduğuna inanıyorlardı. Ancak bu inanışta çelişki bulunmaktadır. Nitekim bu, egemenlik, galip gelmek ve zorbalık yapmak isteyen kralın gereksinimleriyle tam bir şekilde uyuşmaktadır. Muaviye, milleti bölünme belasından korumak için bu konuyu gündeme getirdi. Kendisi hayatta iken oğlu Yezid'in halifeliği için Şam halkından biat almaya çalıştı ve Şam halkı da kendisinin isteğine icabet etti. Ancak Medine halkı onun bu isteğine icabet etmedi.[21]

---

[18]İbn Kesîr, "el-bidaye ve'n-Nihaye", tahkik: Abdullah bin Abdul Muhsin el Türki, Mısır, Darü Hicr, 1998, 11/146-156.

[19]Büyük komutanlardan biri. Ukbe (ra), Mısır fetihlerinde, Amr ibn el-As ile cihada başladı. Amr ibn al-Aas'tan yüksek askeri deneyim kazandı. Mağrip fetihlerine komutanlık yaptı. Fas'ta Batı Sahra'ya girdi ve şehirleri fethetti. Müslümanların istikrarı ve fetihler için hareket noktası yapmak için Kayravan şehrini kurdu. Fas'tan döndükten sonra Kayravan yakınlarında şehit oldu. El-Emin el-Hac Muhammed Ahmed, "Uqba bin Nafi ve Cihad Yolculuğu", Beyan dergisi, sayı 362, yıl 2017, s. 76-78.

[20]Uday Salem el Cuburi, "Raşidi ve Emevi dönemlerinde İslam fetihlerinin muharrikleri "Tahlilsel Bir Çalışma" , Umman, Darü'l-Hamid, 2012, s. 85-87.

[21]Halil Naim Halil Ghassan, "Halife bin hayyat'a göre Beni Ümeyye'nin Halifeliği", Yüksek lisans Tezi, Gazze Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih ve Arkeoloji Bölümü, s. 166.

Muaviye, H 60 yılında Ömer (ra) ve Osman (ra) döneminde yirmi yıl Şam'da valilik ve yirmi yıl halifelik yaptıktan sonra 78 yaşında Şam'da vefat etti. [22] Taberi'nin de zikrettiği gibi Muaviye'nin hangi ayda ve kaç yaşında vefat ettiği konusunda ihtilaf vardır. Muaviye'den sonra aynı yıl oğlu Yezid'e biat edildi. Ebu Cafer et-Taberi, özellikle Yezid'in hilafeti ve genel olarak ben-i Ümeyye'nin hatalarını ve doğrularını ihtiva eden birçok haber rivayet etmiştir. Özellikle ben-i Ümeyye'nin hayatları hakkında yalan tarihi haberler rivayet etmekle meşhur olan bir grup raviden birçok haber rivayet edilmiştir.[23] Bunların başında Ebu muhnaf lut bin Yahya[24] gelmektedir. Yezid'in halifeliği döneminde fitne meydana geldi ve H. 61'de Kerbela Savaşı gerçekleşti. Bu savaşta Yezid'e biat etmeyi reddeden, Rasulullah'ın reyhanı ve torunu Hüseyin (r.a) şehit edildi. Irak halkı Hz. Hüseyin'e gelmesi için haber gönderdi ve Hz. Hüseyin bütün ailesiyle birlikte Kufe'nin yakınında bir yer olan Kerbela'ya kadar geldi ve burada Abdullah b. Ziyad[25] yolunu kesti. Hz. Hüseyin ile birlikte en büyük oğlu Abdullah'ı, kardeşleri Cafer, Muhammed, Atike, Abbas, kardeşi Hasan'ın oğlu

[22]Ebu Muhammed el-Yafei el-Mekki, "mirâtü'l-Cinan ve ibretü'l-Yekzân", zamanın olayları hakkında bilgi sahibi olmak, Beyrut, Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997, 101/1, Ebu Cafer et-Taberi, "Rasullerin ve Kralların tarihi", tahkik: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, Darü'Mearif, Mısır, 1971, 5/322.

[23]Ebu Cafer et-Taberi, Rasuller'in ve Kralların Tarihi adlı kitabının girişinde zikretmiştir. Aynı kaynak, 1/7-8.

[24]Ebu muhnaf, lut B. Yahya B. said b. mukhnaf b. Salim el-azdi El-Ghamdi, Kufe'deki haber sahiplerinden bir şeyhti. O, haber ve şecere bilgisine sahip biriydi. Bazı kaynaklarda muhannaf'ın dedesinin Sahabi olduğu zikredilmiştir, cemel'de şehit edilmiş, bazılarına göre ise Sıffin'de şehit edilmiştir. El-belazurii ve Et-Taberi onun hakkında birçok haber zikretmiştir. Hayatı ve rivayetleri hakkında daha fazla bilgi için bakınız: Raşidi el-Cemili, Edebiyat ve Eğitim Fakültesi Dergisi, sayı 10, 1981, s. 27-61.

[25]Abdullah ibn Ziyad, Horasan ve Basra valisi, İbn Ziyad ibn Ebu Süfyan olarak bilinir ve kendisine Ziyad bin Ebih denilirdi. Aynı şekilde kendisine Ubeydullah bin Mercane de denilirdi ki Mercane annesidir ve Mecusi olduğu söylenmiştir. Abdullah bin Ziyad H. 32'de doğdu ve Muaviye'nin döneminde Horasanda valilik yaptı. Sonra Basra valisi oldu ve haricilerle savaştı, daha sonra Kufe valisi oldu. Kerbela faciasında Hüseyin'in (r.a.) öldürülmesinde büyük rol oynadı. Şahsiyeti hakkında daha fazla bilgi için bakınız: Mustafa Seyyid Abdürrezzak, "Abdullah ibn Ziyad: hayatı ve siyaseti", Arap Dili Fakültesi Dergisi, Sayı 32, yıl 2012, 1/536-593,

Kasım'ı, amcası Cafer bin Ebi Talib'in iki çocuğu Avn ve Muhammed'i, Müslim bin Âkil bin Ebi Talib ve Müslim'in iki oğlu Abdullah ve Abdurrahman'ı öldürdüler.[26]

İki yıl sonra H. 63'te Medine halkının Yezid'in üstüne yürümesiyle Harre olayı patlak verdi. Yezid karşı koymak için Müslim bin Uqbe bin Rabah el-Marri komutasında bir ordu hazırladı ve savaşta bir kısım sahabe ve çocukları öldürüldü. Sonra Yezid bin Muaviye H. 64 yılında öldü. Kendisinden sonra tahta geçip iki aylık hilafetinden sonra ölen oğlu Muaviye bin Yezid cenaze namazını kıldırdı. Yezid'in ölüm haberi Mekke'ye ulaştıktan sonra Harameyn halkı Abdullah bin Zübeyr'e biat etti. Sonra da Irak ve Yemen halkı kendisine biat etti. Öyle ki neredeyse tüm ümmet biat edecekti ki H. 65 yılında Mervan bin Hakem Mısır'a giderek ayaklanıp Mısır'ı ele geçirerek yerine oğlu Abdülaziz bin Mervan'ı vali olarak bırakıp Şam'a döndü. Aynı yıl Ramazan ayında oğlu Abdülmelik bin Mervan'ı halife tayin ettikten sonra öldü.[27]

Abdülmelik bin Mervan, ilim, ibadet ve derin anlayışıyla ünlenmiş Medine'nin âlimlerinden biriydi. Hatta Medine'nin âlimlerinin Said b. el-müseyyib[28], Arva b. el-Zübeyr, kubaisa b. Züb ve Abdülmelik b. Mervan oldukları söyleniyordu. Öyle ki Abdullah B. Ömer b. Hattab'ın kölesi Nafii şöyle dedi: "Medine'de Abdülmelik bin Mervandan daha çok anlayış sahibi ve ondan daha fazla Kur'an'ı okuyanı görmedim." Abdülmelik bin Mervan, Abdullah bin Zübeyr'in gücünü ortadan kaldırdı. Irak kendisine teslim oldu ve Abdülmelik orada Hutbe irad etti. Tarihçiler Abdülmelik'in, Kudüs'teki Kubbetü's-Sahra'yı Kâbe'ye alternatif olması için yaptırdığını belirtmişlerdir. Şam halkına onu hacc etmelerini emretti, bu emrinin cevazlığına da Fakih Şihab ez-Zühri'nin fetvasını delil olarak getirdi. Bu son olayın şüpheli olduğunu be-

[26]İbnü'l-'İmad, Shihabe'd-Din Ebu El-Fellah Abdü'l-Hîn Ahmed bin Muhammed el-Akri, "Şezeratü'z-Zehebi fi Eğbari Min Zeheb", tahkik: Abdülkadir el Arnaut, Darü İbn Kesîr, Beyrut, 1986, 1/273, Taberî, aynı kaynak, 5/347-355.

[27]İbnü'l-'İmad, aynı kaynak, 1/289.

[28]Medineli Tabiinlerdendi. Kendi zamanında Tabiin'in efendisi olarak nitelenmişti. O Medine'nin hadisçilerinden ve fakihlerindendi. Ben-i Mahzum'dan olan Said bin Müseyyib Hz. Ömer bin Hattab'ın hilafetinde H. 15 yılında Medine'de doğdu. Babası Museyyib, H. 6'da ağacın altında Radvan biatına katılanlardan biriydi. H. 94 Yılında Velid b. Abdülmelik döneminde öldü. Daha fazla bilgi için bakınız: Mecdi Arafat, "Yedi fakihten biri olan Said bin Müseyyib", sayı 29, yıl 2000, s. 62-64.

lirtmekte fayda var çünkü Şihab ez-Zühri o zaman küçüktü ve Şam halkı ile Abdülmelik tarafından bilinmiyordu.[29]

Arap İslam Devleti Rum, Fars ve Yemen gibi yabancıların paralarını kullandıktan sonra Abdülmelik bin Mervan döneminde Arap para birimi çıkarıldı. Sahte para olaylarının çıkmasıyla Abdülmelik bin Mervan para basılmasını emretti ve H. 74'te Şam'da bir para basım merkezi inşa edildi ve Arap altın dinarı basıldı. Daha sonra da Şam'da para basım merkezi inşa edildi. Abdülmelik bin Mervan başka reform çalışmaları da yaptı. Yabancı dillerde yazılan divanları Arapçaya çevirtti ve Şam'daki haraç divanının Arapçaya çevrilmesini emretti. Aynı şekilde haraç divanı reisi Zâdân bin Füruh'un yerine, Haccac bin Yusuf, Salih bin Abdurrahman'ı tayin ettikten sonra Irak divanı da Arapçaya çevrildi. Nitekim Haccac, Irak'taki bütün divanların Arapçaya çevrilmesini emretti. [30]

H. 86 yılında Abdülmelik bin Mervan'ın ölümünden sonra yerine oğlu Velid bin. Abdülmelik geçti ve babasından güçlü ve sistemleri oturtulmuş bir devlet devir aldı. Velid döneminde fetihler İspanyaya kadar genişledi.[31] Velid'in saltanatı,Celile Denizi'ndeki Minya Sarayı ve Amman'ın yaklaşık elli mil doğusunda, Vadi el-Batum'daki çölde bulunan Umre Sarayı gibi bir dizi sarayın inşasının yanı sıramimarilerine özen gösterilmiş görkemli camilerin inşası gibi kültürel başarılara sahipti ve belki de bu camilerin en önemlisi Şam'daki Büyük Emevi Camii'dir. Aynı şekilde yolların düzeltilmesi, hastane ve bakım evlerinin kurulması ve ölçü ve tartı birimlerinin standardize edilmesi gibi iç reformlar da gerçekleştirildi.[32]

Sonra Süleyman bin Abdülmelik dönemi geldi, dili Fasihti ve kendine hayran biriydi. Süleyman bin Abdülmelik Haccac'ın hasımlara karşı olan aşırı tavrına karşı çıktı. Süleyman bin Abdülmelik, Velid bin Abdülmelik tarafından Medine'ye Vali olarak tayin edilen Ömer bin Abdülaziz (r.a) ile Haccac'ın siyasetinden hoşlanmama konu-

[29]Hamdi Şahin, aynı kaynak, s. 204.

[30]Muhammed Ziya ed-Din Er-Rais, "Abdülmelik bin Mervan ve Emevi Devleti", Metâbi'ü siclü'l-'Ereb, Kahire, 1969, s. 220-225.

[31]Bu mesele bu bölümün ikinci konusunda ayrıntılı olarak açıklanacaktır.

[32]İbrahim Zaarour, Ali Ahmet, "Emevi siyasi ve medeniyet dönemi tarihi", Şam Üniversitesi Yayınları, Şam, 1996, s. 70-78.

sunda hemfikir idiler. Halife Süleyman kendi döneminde kendisine bir saray inşa etirmiştir.[33]

Süleyman, H. 99 yılında Ömer bin Abdülaziz'in hilafete geçişinden sonra öldü. Hilafetinin ilk icraatlarında, askeri talimatlarını Romalıların ülkesindeki komutanlara yöneltti.Onun saltanatı sırasında Abbasi davası ortaya çıkmaya başladı. Muhammed bin Ali bin Abdullah bin Abbas bin Abdul Muttalib bin Haşim bütün bölgelere ben-i Abbas hilafetinin kurulması için Abbasi propagandası yapan davetçiler göndermiştir. [34]

Ömar bin Abdülaziz H. 101 yılında vefat etti ve aynı yılın Receb'inde Yezid bin Abdülmelik bin Mervan onun yerine geçti. Saltanatı sırasında birçok savaşlar oldu. Müslim bin Said bin Eslem Fergana'yı işgal etti ve Müslümanlar Cerrah el-Hekemî[35] komutasında Hazar topraklarına girdiler. Ölümünden sonra Hişam bin Abdülmelik halifeliği üstlendi ve yirmi yıl halifelik yaptı. Net görüş ve düşünceye sahip organize bir adamdı. Kararlı, kontrolcü, güçlü bir insandı. Devlet politikası felsefesi, özellikle maliye politikasına dayanıyordu. Ondan sonra Velid bin Yezid bin Abdülmelik geldi. Etrafında kötü dostlar bulunan, kadına ve alkole düşkün bir insandı. Bu yüzden paraya olan ihtiyacı arttı ve büyük siyasi hatalar yaptı. Bu sebeple Yemenliler, Kelbîler ve Kaysîler ona karşı hiddetlenip öfkelendiler. Cebriyye[36] fırkasının karşıtı olan ve

[33]İbn Taktakâ, Muhammed bin Ali Tabataba, "El Fahri fi'l-Âdâbi's-Sultaniyye ve Dellü'l-İslamiyye", Darü Sadr, Beyrut, s. 128.

[34]İbnü'l-Esîr, Ebu el-Hasan Ali bin Abi Karam, Muhammed bin Muhammed bin Abdulkerim, "el-Kâmil fi't-Târih", tashih eden: Muhammed yusf dekkak, Darü'l-Kütübi'l-'ilmiyye, Beyrut, 1987, 4/322.

[35]Zehebî, Şemsü'd-Din, "İslam Tarihi: meşhur ve önemli şahsiyetlerin ölümleri", tahkik: Dr. Adüsselam Tedmürî, Darü'l-Kitabü'l-'Erebî, Beyrut, 1990, 7/10-15.

[36]Kendisini İslam'a dayandıran kelami bir fırka. İnsanın fiillerinde müseyyer ve mücber olduğunu kendisinin özgürlüğünün ve seçme gücünün olmadığını iddia etmektedir. Fırka isminin dilsel kökü ikrah anlamına gelen cebr kelimesidir. Daha fazla için bakınız: Abdullah bin Muhammed bin Zafer Al-Qarni, "İnsanların eylemlerinde kadercilik ve kadercilik şüphesinin eleştirisi", Ümmü'l-Kura Üniversitesi, Ummü'l-Kura Üniversitesi Şeriat Bilimleri ve İslami Araştırmalar Dergisi, Sayı 53, yıl 2011, 1/381-420.

‘aleviyyun tarafından cesaretlendirilen Kaderiyye[37] fırkasının desteğiyle H. 126’da Velid bin yezid öldürüldü. Velid bin Yezid’in ölümüne sebep olan kendi köşesine çekilmesi ve askerlere karşı ödemede azaltma yapmasıydı. İbrahim bin Velid, Kaderiyye'nin isteği üzerine onun yerine geçti. Eşek lakaplı Mervan bin Muhammed bin Mervan bin Hakem Caadi'den devralmak için. El-Hakem, yönetimin Beni Süfyan'dan kendisine geçtiği Mervan bin Hakem'in torunudur. Deneyimli bir politikacı ve önemli bir askeri liderdi. Saltanatı, savaşlarda yeni bir organizasyon ortaya koydu. Ondan önce Araplar bir bütün olarak savaşıyordu, düşman saflarına karşı tek bir sıkı sıra halinde. İki taraf bireysel düellolardan sonra savaş için birbirleriyle karışıyorlardı. Hükümdarlığı sırasında, divanların Harran'a taşınmasının ardından Haricilerle yaptığı savaş ve Şam şehirlerinin kendisine karşı isyanı da dâhil olmak üzere birçok karışıklık yaşandı. Abbasiler tarafından H. 132’de öldürüldü.[38]

1.2. Emevi devletinde İslami fetihler (tarihi bir sunum)

Arapların[39] Yermuk savaşında Bizans ordularına karşı elde ettikleri kesin zaferin, Bizans kuvvetlerinin çöküşüne ve Şam’ın Bizans'tan ayrılmasına yol açan Arap fetih hareketinde önemli bir dönüm noktası olduğuna şüphe yoktur. Suriye’nin büyük şehirleri birer birer Müslüman Arapların eline düşmeye başladı ve H. 17 yılına girilmeden Suriye kıyısındaki şehirler fethedildi. Aynı şekilde Müslümanlar Sayda, Beyrut

[37]Esasları Gaylan ed-Dımaşki tarafından ortaya konan kelami bir fırka. Akidesine göre Allah, her şeyi kendi iradesiyle değil insanlar kendi iradeleriyle yaptıktan sonra bilebilir. Bu Allah’ın geleceği bilme kudretinin inkârıdır. Daha fazla bilgi için bakınız: el-Qarni, aynı kaynak, s. 381-420.

[38]Yusuf el-‘İş, “Osman'ın Fitnesinden başlayarak Emevî hanedanı ve ondan önce gelen ve onun yolunu açan olaylar”, Darü’l-Fikr, Şam, 1985, s. 283-315.

[39]Araplar Irak’a, Suriye’ye, Mısır’a ve İran’a hükmetme konusunda öne geçtiler. Eski kültürlere sahip Persler, Romalılar, Bizanslılar gibi uygarlıklar minimum düzeyde bir istikrar sağlamada ve yerel halk ile eşit bir şekilde bağ kurmakta başarısız oldular. Eşsiz ve yenilikçi bir şekilde eşitlik sloganını yanlarında taşıyan Arapların aksine. O zamanlar herhangi bir otokratik devletin onu bir kavram ya da uygulama olarak eşleştirmesi çok zordu. Bu halkların, insanlığının dini ve siyasi zulümden ve antik çağın geri zihniyetinden kurtuluşudur. Bu açıdan İslam, en temel hedeflerinden birine ulaşmış durumdadır. Daha fazla bilgi için bakınız: İbrahim Baydoun, Emevi Hanedanı ve Muhalefet, “Hollandalı oryantalist Van Floten'in Arabic Control adlı kitabına bir çevirisi ile giriş”, Üniversite Araştırmaları ve Yayıncılık Vakfı, Beyrut, 1984.

ve Biblos'u fethettiler. Aynı zamanda, Ubade bin Samit[40], kuzey Suriye kıyılarındaki Lazkiye, Jableh ve Tartus şehirlerini zorla fethetti.[41]

Arap donanmasının kurulmasında büyük fazilet Muaviye bin Ebi Süfyan'a aittir. Kardeşi Yezid İbn Ebi Süfyan Suriye kıyılarındaki şehirleri fethederken, donanmanın kıyıları savunmadaki önemini fark eden Ömer bin Hattab ve Osman bin Affan'ın halifeliğinde Şam valisi idi. Nitekim Kayseriyya, Trablus ve Aşkelon gibi bazı şehirleri fethetmek için birçok sıkıntı yaşadı.[42] Bu fetih hareketinde bizim için önemli olan, Muaviye bin Ebi Süfyan'ın Halifeliği Hasan bin Ali'den almasından sonra Emeviler döneminde fethi başlatan veya tamamlayan şeydir.H. 42 yılında Abdurrahman bin Samra, Herat'la arası gün seksen fersah olan geniş bir vilayet olan Secistan'ı fethetti.[43] Aynı yıl birçok denemeden sonra Sind ülkesi fethedildi.[44] İki taraf arasında birçok savaş gerçekleşti ve her ikisi de Sindh ülkesinden fethedilenler üzerinde kıyadeti ve imareti üstlendi;H. 41 Rashid bin Amr Al Cedidi, H. 43 Abdullah bin Swar el Abdi, H. 44 Muhallab bin Ebi Sufra, H. 48 Sinan bin Salamah bin el

[40]Ubade bin Samit bin Kayss bin Asram Ansari el Hazreci, Künyesi Ebu el-Velid, annesi Kurretü'l-'Ayn bint Ubade bin Fadla bin Malik idi. Fatih sahabelerden idi ve birinci ve ikinci Akabe biatlarına şahitlik etöümişti. Hadis rivayet edenlerdendi. Gazvelere, Seriyyelere ve Mısır'ın fethine katıldı. Şam'da ikamet etti ve bir süre Humus'un yönetimini devraldı. Filistin'de vefat etti. Daha fazla bilgi için bakınız: Ali Sabri, "Ubade bin Samit", Hedyü'l-İslam dergisi, Sayı 5, yıl 1974, s. 49/55.

[41]İbrahim Zaarour, aynı kaynak, s. 155.

[42]İbrahim Zaarour, aynı kaynak, s. 157.

[43]Yakut el Hamevî, Mü'cemü'l-Büldân, Darü Sadr, Beyrut, 3/190.

[44]Müslümanlar İran'ı fethedip oraya yerleştiğinde, Hindistan ile Arap Yarımadası arasındaki ilişkiler İran üzerinden devam etti. Ticaret kervanları, Pencap eyaletindeki Horasan ile Multan arasında ve Sindh eyaletindeki Mansoura ile arasında bağlıydı. El Mesudi'ye göre, Hindistan ülkesi Horasan ülkesine bağlıydı. Ve Sindh şunlardan: Al-Mansurah ve Al-Mulkan ülkeleri. Kafileler Sindh'den Horasan'a ve Hindistan'a bağlıdır. Ve İbnü'l-Fakih el-Buldan adlı kitabında, İran mallarının Horasan'dan Sindh ülkesine geldiğini nakletmiştir. Daha fazla bilgi için bakınız: Muhammed Abdülazim Ebu'n-Nasr el-Sufi, "Hindistan, Sind ve Pencap'taki Müslümanların Tarihi ve Medeniyeti", Nevabiğü'l-Fikr linneşri vet'Tevzii, Kahire, 2009, s. 54, Ayrıca Sindh'in fetihleri ve İslam'ın ve İslam kültürünün yayılması hakkında birçok ayrıntıyı görmek için bakınız: Bekri Ömer Hace el-Hüseyin, "İslami fetihten ilk Abbasi döneminin sonuna kadar Sindh ülkesinde İslam ve Arap kültürünün yayılması H. 92-232", Ümmü durman üniversitesi İslam Medeniyeti ve Tarihi bölümü, 2002, s. 17-30.

Mahbak, H. 53 Abbad bin Ziyad bin Abihi, H. 61 Al Mundhir bin Al Jaroud, H. 62 Harri bin Harri Al-Bahili.[45]

Muaviye bin ebi Süfyan döneminde, Afrika da fethedildi, burada Ukbe bin Nafi el-Fihri H. 41 yılında İskenderiye, Cyrenaica ve Marakia arasında bir şehir olan ve İskenderiye'den Afrika'ya giden destinasyonun buluştuğu şehirlerden biri olan Lubya'yı fethederek Afrika'nın fethine başladı. Ardından bir Fas şehri olan Ghadames şehri fethedildi. Sonra da Uqbe bin Nafi, Sudan ve Waddan şehirlerinden biri olan Koura'yı fethetti. Ve Kırk dört yılında İbn Amer Kabil'in fethine başladı.[46]

Muaviye bin Ebi Süfyan dönemi iki Bizans kralı görmüştü. Bunlardan biri, MS 641-MS 668 yılları arasında kral olan II. Herakleios'un oğlu II. Konstantin diğeri ise MS 668-685 yılları arasında kral olan IV. Konstantin Bugnates'tir. Muaviye karadan ve denizden Bizans üstüne savaşlar düzenledi. Muaviye döneminde donanmaya fazla önem verilmesi ve Lübnan ormanlarının fazla olması sebebiyle deniz filoları oldukça fazla ve güçlüydü. Nitekim 1700 gemiye sahip filosuyla denizlerde seferlere çıkıp ganimetle geri dönüyordu. Bu donanma sâyesinde Cünade bin ebi Ümeyye el-Ezdi tarafından fethedilen Kıbrıs, bazı Yunan adaları ve Rodos adası da dâhil olmak üzere pek çok bölge fethedildi. Müslümanlar o adalara Rumlara karşı ihtiyatlı bir şekilde iniyorlardı. Nitekim Bizanslıların karşılaştıkları en şiddetli zorluk gemilerinin Müslümanlar tarafından ellerinden alınmasıydı. H. 48 yılında Muaviye, Konstantinopolis'i fethetmek için kara ve denizden olmak üzere büyük bir ordu hazırladı. Ordunun başında Süfyan bin Avf vardı. Muaviye, oğlu Yezid'e onlarla birlikte savaşa katılmasını emretti. Bu orduda İbn Abbas, İbn Ömer, İbn Zübeyr, Ebu Eyyub el-Ensari ve Abdülaziz İbn Zurara el-Kelebi vardı. Nitekim Konstantinopolis'e ulaşınca Müslümanlar ve Romalılar birbirleriyle savaştılar. Ancak bu ordu, surlarının sağlamlığı, konumunun zorluğu ve Yunan ateşinin gemilerini yakması nedeniyle Konstantinopolis'i ele geçiremedi. Sahabe Ebu Eyyub el-Ensari kuşatma sırasında öldü ve surların dışında surların yakınına gömüldü.[47]

Irak'ın doğu tarafına, özellikle Horasan eyaletine gelince, Muaviye bin Ebi Süfyan, Horasan Emirliği'ni Basra'yla birleştirdi. Ve üzerine Abdullah bin Amer bin Kariz'i

[45]Abdülaziz bin Abdullah Al Hamidi, "Emeviler döneminde Sindh'in fetihleri", H. 1437, Mekke, s. 13.

[46]Halil Naim Halil Hasan, aynı kaynak, s. 211.

[47]Muhammed El Hudari Beg, Aynı kaynak, s. 277.

atadı. Abdullah bin Amer - Kays bin el-Heysem el-Salami - Horasan'a gönderildi ve Kays, H. 41-43 yılları arasında Horasan'da iki yıl yaşadı. Bu sırada Belh'i H. 42'de restore edebildi. Belh halkının ondan barış istemesinden sonra, Kays onlarla anlaştı ve onu geri aldı. Horasan'a birçok kişi valilik yaptı. Muaviye, Yumuşak politikası nedeniyle Abdullah bin Amer'i görevden aldı ve Horasan üzerine Hakem bin Amr el-Ğafari'yi ve Ziyad bin ebihi bin Ebi Süfyan'ı vali yaptı. Kays'ın kendileriyle anlaştıktan sonra tekrar karşı çıkan Belh'i feth eden Rebii bin ziyad el Harisi'nin valiliği H. 51'de tamamlandı. Kuhistan (İran'da dağlık bir bölge) zorla fethedildi. Babası Ziyad bin Ebihi'nin vefatından sonra yerine oğlu Ubeydullah bin Ziyad geçerek Horasan'ı tekrar ele geçirdi ve H. 54 yılında Basra'nın valiliğini üstlendi. Sonra Muaviye, Said bin Osman bin Affan'ı, Horasan valisi olarak atadı. Yezid bin Muaviye döneminde, Selam bin Ziyad Horasan eyaletine vali olarak atandı.[48] Horasan, Emeviler döneminde büyük bir konuma sahipti, siyasi, askeri, ekonomik[49] ve sosyal olayların ortaya çıktığı önemli bir merkez idi. Horasan, H. 51 yılından sonra Emeviler tarafından iskân edilmiş, ancak içinde bulunan halkın ve Emevi politikasına karşı çıkanların hedefi haline gelmiştir. Ayrıca merkezi devlet otoritesinin muhaliflerinin veya devlete karşı çıkanların, sürgüne gönderilenlerin merkeziydi.[50]

H. 61 yılında el-Muhelleb bin Ebi Safra, halkı onunla uzlaşıncaya kadar Harizm'i kuşattı. Aynı yıl Salih bin Ziyad da bu savaşta Semerkant[51] halkıyla çok miktarda

---

[48]Muhammed Saidd El Seyyid Ahmed Azab," Selçuklular Döneminde Horasan Vilayetinde Fikri Hayat", H. 429-558, Doktora tezi, Zeqaziq Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi/ Tarih Bölümü, 2006, s. 8.

[49]İslami finans sistemi, Ülkelerin ve devletlerin zorla fethedilmesi ve bunların Müslüman hazinesi üzerindeki etkileri hakkında daha fazla bilgi için: Hamid bin Zencuye, "Kitabü'l-Emvâl", tahkik: Şakir Zib Feyyad, Melik Faysal basım merkezi, Riyad, 1986, 1/187-206.

[50]Muhammed Hassan el Emadi, "Gazneliler döneminde Horasan", Kındi basım ve dağıtım merkezi, Erbid, 1997, s. 3.

[51]Araştırmacılar Semerkant'ın eski tarihi konusunda ihtilafa düştüler, şehrin adının kökeni hakkında ihtilafa düştüler. Kimisi dedi ki semer şehrin kurucusu ve kand'da şehir anlamına gelen kelimelerinden oluşmuştur (Semerkand). Bazıları ise, ismin kökeninin, Cemiyrt anlamına gelen Sanskritçe kelimeden geldiğini söylemiştir. Büyük İskender'in (M.Ö. 329) Semerkant adına yaptığı seferlerin tarihçilerinin anlatımlarında da geçtiğinden bahsedilmiştir. Daha fazla bilgi için bakınız: Abdurrahman Ferih el Afnan, "Emeviler döneminde Horasan ve Maveraünnehir'deki Arap kabileleri", Ummü'l-Qura Üniversitesi, Şeriat ve İslam Araştırmaları Fakültesi, H. 1413, s. 171.

para alarak uzlaştı.[52] Sellam, Sicistan'ın sorumluluğunu kardeşi Yezid'e yükledi ancak Kabilliler ihanet ettiler ve Ubeyde bin Ziyad'ı esir aldılar. Yezid bin Ziyad hemen bir orduyla onların üstüne yürüdü. İki ordu savaştı ancak Müslümanlar hezimete uğradı ve birçok Müslüman hayatını kaybetti. Haber Sellam bin Ziyad'a ulaştığında, Talha bin Abdullah el-Huza'yı onların üstüne gönderdi. Böylece oraya gitti, malları topladı ve Sicistan'da öldü. H. 62 yılında, Uqbe bin Nafie, Afrika'daki Kayravan'da ordu ve mal bıraktı ve halefi olarak Zuhair bin Qays el-Belevi yerine geçti. Daha sonra büyük bir orduyla Bagaye girene kadar yürüdü ve Romalılarla savaştı. Daha sonra, içinde birçok şehrin bulunduğu geniş bir ülke olan Zab bölgesinde Hıristiyanları bozguna uğrattı. Adı Arba olan En büyük şehrine gitti ve bu yüzden halkının bir kısmı dağlara kaçtı. Müslümanlar, Şehirdeki Hıristiyanlarla birkaç kez mağlup edinceye kadar savaştılar. Sonra Tahert'e gitti ve Romalılar Berberilerden yardım istediler, ancak Müslümanlar onları yendi. Sonra Kayravan'dan sekiz gün uzaklıktaki Tabna şehrine (Cezayir'de eski bir Roma şehri) ulaştı.[53]

Hicri 64 yılında Yezid bin Muaviye'nin vefatından sonra Emevi devleti, iç çekişmelerin ardından hızla İslami fetihlere yeniden başladı. H. 65'te Abdülmelik bin Mervan, Mesleme bin Abdülmelik'i Roma cephesinde görevlendirdi ve Abdülmelik bin Mervan'ın halifeliği doğu cephesinde pek çok fetihlere tanık oldu. Genel olarak Müslümanların fetih ve cihat için gönüllü seferberlik durumunun, Müslümanları cihada teşvik etmede en önemli rolü olan birçok sahabe ve tabiinin ölümü, İslam ümmetinin büyük bir bölümünün İslam'ı yayan ve cihatçı bir milletten makama meyilli ve mal biriktiren bir millete dönüşmesi, kargaşa ve çekişmelerden kaynaklanan siyasi grupların ortaya çıkması gibi çeşitli nedenlerden dolayı zaman geçtikçe azalmaya başladığını belirtmekte fayda var. Nitekim el-Haccac bin Yusuf, savaşçıları Irak Araplarından zorla askere aldı ve en fazla sayıda savaşçı sağlamak için Iraklılara zorunlu askerlik yaptırımını uyguladı. Ayrıca Divan'da kayıtlı askerlere cihat çağrısına verdikleri cevaba ve savaşçıların saflarına katılmalarına bağlı olarak bahşiş verdi.[54]

[52]İbn Kesir, Aynı kaynak, 11/599.

[53]Ahmed bin Zayni Dahlan, "Peygamber'in fetihlerinden sonra İslam fetihleri", Darü Sadr, Beyrut, 1/166.

[54]Uday Salim el Cuburi, aynı kaynak, s. 88-89.

Abdülmelik'in saltanatı sırasında el Muhalleb bin Ebi Sufra, Azraki Haricileri ile savaştı. Azrakiler reisleri Nafii bin el Ezrak'ı Ezrake olarak isimlendirmişlerdi. Kırk kişi olarak ilk ortaya çıktıklarında aralarında en büyükleri olarak Nafii bin Ezrak ve Atiye bin el Esved ve diğerleri vardı. Abdülmelik, doğu bölgelerini bastırmak için Abdurrahman bin Eş'as liderliğinde bir ordu hazırladı.Ancak, Kabil'in gayrimüslim hükümdarı Salih, Emevi Halifesi ve Irak'taki hükümdarı ile yüzleşmek için geri döndü ve böylece İbnü'l-Eş'as'ın fitnesinin bir sonucu olarak doğu cephesindeki savaş tekrar durdu. Nitekim Doğu Sicistan hükümdarlarından bazıları Türklerden yararlanıp Müslümanlarla antlaşmayı bozdular. Bazı Müslüman emirlerini öldürdüler. Haccac tarafından Horasan'a atanan komutan Kuteybe bin Müslim el-Bahili komutasında bu fitnenin ortadan kaldırılmasından sonra fetih hareketi devam etti. H. 86'da Belh'e, 87'de Bekkind'e savaş açtıve halkını barış istemeye zorladı. Ahdi bozduklarında onlara geri döndü ve şehirlerini zorla fethetti. H. 88 yılında Kuteybe, Karmenya kasabasını, ardından Buhara[55]'yı fethetti ve 93 yılında Harezm'i barış yoluyla aldı. Ardından bölgede Müslümanların ayaklarını güçlendiren Semerkand[56]'ı fethetti. Sonra

[55]Ebu Bekir Muhammed bin Cafer el-Narakşi'nin (ö. 348 H.) "Buhara Tarihi" Kitabının girişinde, İslam öncesi Buhara'da Mach Pazarı adı verilen put satmak için bir pazar vardı. Sonra onları on beş yıl boyunca tek başına yöneten bir kadından bahseder. Bu kadının yönetimi döneminde Buhara, Muaviye bin Ebi Süfyan tarafından Abdullah bin Ziyad komutasında fethedildi. H. 53 yılının sonuna kadar kadının Abullah bin Ziyad'a para ödemesi şartı ile sonuçlanan birçok savaş yaşandı. Ancak Buhara yine de putperestliğe derinden bağlı olduğu için yönetimi müslümanlara teslim etmedi. Müslümanların zorluklar yaşadığı uzun savaşlardan sonra Kuteybe bin Müslim, dördüncü savaştan sonra İslam'ı kabul etmelerini sağlayıp orada bir camii inşa edebildi. Daha fazla bilgi için bakınız: Ebu Bekir el-Narshahi, "Buhara Tarihi", Emin Abdülmecid Badawi ve Nasr Mubashir el-Turazi, Darü'l-Mearif, Mısır, 1993, s. 7-8.

[56]Bu yıl Kuteybe, kardeşi Abdurrahman bin Müslim'i yirmi binden fazla askerle Semerkand'a gönderdi. Daha sonra Kuteybe de ordunun geri kalanıyla ona katıldı. Türkler, müslümanların geldiklerini duyunca, aralarından bütün emir ve şehzade oğullarını seçip, geceleyin Kuteybe'ye yürümelerini ve Müslüman ordusunu hezimete uğratmalarını emrettiler. Kuteybe bu durumun yaşanacağını tahmin ederek kardeşi Salih'i altı yüz yiğit atlıyla gönderip onlara pusu kurdurtup onları yolda öldürerek durdurulmalarını sağladı. Böylece Kuteybe büyük Soğd şehrine yaklaştı. Semerkand için mancınıklar kurdu ve mancınıklarla taşlar fırlattı. Kuteybe onlarla savaştı ve Semerkan'tan vaz geçmeyerek Fethedilene kadar onlarla şiddetle savaştı. Daha fazla bilgi için: İbn Kesir, aynı kaynak, 12/441.

ilerlemeye devam etti, Ceyhun Nehri'ni geçti, ardından Fergana[57]'ya, ardından Keşan'a ilerledi. Haccac'ın vefatından sonra Halife Velid bin Abdülmelik Kuteybe'yi fetih hareketini devam ettirmeye teşvik etti. Böylece Çin'in kapılarını çalmaya başladı ve Kaşgar üzerine savaş açtı. Sonra haraç ödemeyi kabul eden Çin Kralı'yla elçi aracılığıyla temasa geçti. Velid'in 96 yılında vefatından sonra, Haccac'ın ölümünü takip eden yıl, o bölgedeki İslam fetihlerinin tarihi dönüm noktası olmuştur. Kuteybe, Süleyman bin Abdülmelik'in kendisinden intikam alacağından korkuyordu. Çünkü Kuteybe, Velid'i Süleyman'a biat etmemek üzere cesaretlendirmişti. Sonunda Kuteybe, H. 96 yılında Süleyman'ın yandaşları tarafından bir okla öldürüldü.[58]

Batı tarafına gelince, özellikle H. 93 yılında, Tarık bin Ziyad[59] ve Musa bin Nusayr[60] Endülüs topraklarına on iki bin savaşçıdan oluşan orduyla sefer düzenlemekteydi. Endülüs kralı Azrenuk, tacı, krallık tahtı ve yanında seçkin ordusuyla birlikte Tarık

[57]Ferghana, Maveraünnehir'in İslami fetihlerden önce eski krallıklardan biriydi. H. 94 yılında Kuteybe tarafından fethedilene kadar kralı el Ehşid olarak isimlendirilirdi. Fergana'nın fethiyle Çin sınırına ulaşıldı ve Emeviler Fergana'ya vali tayin ettiler. Abbasi çağrısında ve ilk Abbasi dönemi olaylarında büyük rol oynadı. Daha fazla bilgi için bakınız: Ali Hamad Attia, "İslami Dönemlerde Fergana bölgesindeki eğitim kurumları", Bilim ve İnsan Çalışmaları Dergisi, Bingazi üniversitesi, sayı 15, Eylül 2016, s. 3.

[58]İbn Hallikan, "Vefeyâtü'l-E'yân", tahkiki: İhsan Abbas, Darü Sadr, Beyrut, 4/86; Nadia Muhammed Mustafa, "Emevi Devleti: Fetihler Devleti", Uluslararası İslam Düşüncesi Enstitüsü, 1996, s. 49-50; Abdurrahman Ferih el Afnan, aynı kaynak, s. 294.

[59]Tarık bin Ziyad, Emevi döneminin en büyük fatihlerinden biriydi. Tarık bin Ziyad'ın nesebi hakkındaki tarihî rivayetler farklı farklı olmuştur, onun Hemedanlı Fars olduğu söylenmiş, Zanana kabilesinden bir berberi olduğunu söyleyenler de olmuş, Musa bin Nasir'in kölesi olduğunu söyleyenler de olmuştur. Ancak tercih edilen görüş Nafza el-Leysi kabilesinden gelen bir berberi olduğudur. H. 50 yılında Fas'ta doğdu. Hayatının genç dönemlerinde İslam ordusuna katıldı ve birkaç askeri mevki üstlendi, Afrika'dan Endülüs'e geçti ve orada fetih hareketini başlattı. Daha fazla bilgi için bakınız: Halid İsmail Nayif el Hamdani, "Endülüs Fatihi Tarık bin Ziyad", Askeri tarih incelemesi, Rihan Bilimsel Yayıncılık Dergisi, Sayı 21, Mart, Fikr Araştırma ve Geliştirme Merkezi, s. 351-381.

[60]Fatihlerin büyüklerinden. H. 19 yılında doğdu. Emevi hanedanı döneminde askeri bir lider. Kıbrıs'ın fethine katıldı ve Afrika'da vali oldu. Endülüs şehirlerini fethetti ve Tarık bin Ziyad'ın katılımıyla İspanya'daki Gotların Krallığını devirdi. Fas'ta istikrarlı bir yönetimle ikamet etti. Daha fazla bilgi için bakınız: Muhammed Ali el-Abd, "Musa bin Nusayr", İslami Bilinç Dergisi, sayı 168, yıl 1978, s. 96-101.

bin Ziyad'ın karşısına çıktı. Tarık onunla savaştı, onu yendi ve içinde Kralın tahtının da bulunduğu ordugâhının ganimetlerini ele geçirdi. Bu fetihten önce Tarık, Mağrib'in en uzak bölgelerinde bir şehir olan Tanca'nın emiriydi ve komutan Musa bin Nusayr'ın naibiydi. Ceziretü'l-Hadra'nın meliki düşmanına karşı Tarık bin Ziyad'dan yardım istedi ve bunun üzerine Tarık Sİbteh üzerinden Endülüs Adasına girdi. Tarık, Franklar arasındaki iç savaştan yararlanarak, Kral Azrenuk'u öldürüp Kurtuba'yı fethetti. Musa bin Nusayr'a fetih haberini gönderdi ve halife Velid'e fetih müjdesini vermesi için bir haberci gönderdi. Ancak halife, Tarık'a, emri olmadan Endülüse girdiği için onu tehdit eden bir mektup gönderdi. Kendisi ona yetişinceye kadar bulunduğu yerden dışarı çıkmamasını emretti. Sonra halife hızla oraya geçti ve Habib bin Ebi Ubeyde el-Fihri ile Endülüs'e girdi. Yıllarca Endülüs ülkesinde Pirene dağlarına kadar fetihler yaptı, böylece Gotların soylularının sığındığı kuzeybatı köşesi dışında tüm İspanya'yı fethettiler. Daha sonra fethedilmeyen bu bölgede Gotlar, Got ordusunun liderlerinden biri olan Blay komutası altında güçlendiler ve Müslümanların önem verilmeyen bir kuşatmasından sonra o bölge hiçe sayıldı. Yapılan bu yanlış hareket, Müslümanların İspanya'yı fethederken yaptıkları en büyük hataydı. Çünkü bu izole nokta, Endülüs'teki Müslümanlara karşı Hıristiyan direnişinin odak noktası, İkinci Abbasi dönemindeki Hıristiyan toparlanma hareketlerinin başlangıç noktası ve İspanya'nın Hıristiyan devleti olacaktı. Aynı şekilde Endülüs'te İslam'ın zayıflık çağının başlangıcı olacaktı. Pek çok tarihçi, Musa ibn Nusayr'ın bu noktada fetihlerini durdurma niyetinde olmadığını, bunun yerine Pirene dağlarını aşarak tüm Avrupa'yı fethetmeyi ve Konstantinopolis'e Halife olmasaydı batıdan ulaşıp fethetmeyi düşündüğünü rivayet etmektedir. Nitekim Velid onu Şam'a çağırdı ve bu noktada fethi durdurmasını emretti.[61]

H. 97'de Süleyman bin Abdülmelik, Konstantinopolis'in fethi için ordular hazırladı. Mesleme bin Abdülmelik, Burjma er-Rumi kalesine ve Yezid bin el-Muhelleb, Cürcan[62]'a saldırdı. H. 98 yılında Mesleme bin Abdülmelik Konstantinopolis'i kuşattı ve

[61]Nadia Muhammed Mustafa, aynı kaynak, s. 53.

[62]Cürcan, Ömer İbnü'l-Hattab'ın halifeliği döneminde başlayan ve bölgeyi dolaşan İslam ordularının harekâtlarından muaf değildi. İslam ordusu Cürcan'ın kapısını dört kez çaldı, İlk üç denemeler barışma ile sonuçlandı. Ardından dördüncü de fetih yapıldı ve şehre girildi. İlk ve ikinci girişim dört halife dönemindeydi. Üçüncü ve dördüncü girişimler Emeviler dönemindeydi. Nitekim bazı komutanlar, güvenlik ve ekonomik açıdan büyük önemi nedeniyle Cürcan'ın fethedilmesinde ısrar ettiler. Üçüncü

kuşatma onları daralttı, bu yüzden Konstantinopolis halkı Mesleme'ye haraç ödemeyi teklif etti. Ancak Mesleme tam bir fetih için bu teklifi reddetti. Sonra bu yıl Bizans kralı öldü. İstanbul'un kuşatması esnasında halife Süleyman bin Abdülmelik'in ölüm haberi geldi. Halife Ömer bin Abdülaziz döneminde, Rum diyarında iken Mesleme bin Abdülmelik'e haber gönderilerek, onunla birlikte Müslümanlardan kim varsa geri dönmesi emredildi. H. 99 yılında Türkler Azerbaycan'ı işgal ederek bir grup Müslümanı öldürüp ellerindekileri onlardan aldılar. Ancak Ömer onlara Hatem bin en-Nu'man el-Bahili'yi gönderdi ve o Türkleri öldürerek yanına aldığı elli esirle geri döndü. Hicri 100 yılında bir grup Harici Irak'ta Ömer bin Abdülaziz'e karşı ayaklandı ve Ömer, hemen Mesleme bin Abdülmelik'i onların üstüne gönderdi ve zafer elde edildi. Bu yıl, Ömer bin Abdulaziz, el-Cerrah bin Abdullah el-Hekemî[63]'yi görevden aldı. Aynı yıl Halife Ömer bin Abdülaziz (r.a) vefat etti.[64]

H. 101 yılında Yezid bin Abdülmelik bin Mervan halifeliği üstlendi. Onun döneminde harici hareketlerine son verildi.[65] Aynı yıl Şiiler, Şam topraklarına yerleşmiş olan İmam Muhammed bin Ali bin Abdullah bin Abbas bin Abdülmuttalip bin Haşim'in etrafında Ürdün'de Humeyme denilen yerde toplandılar. Ve Şiilerin içinde İmam Muhammed bin Ali'ye ilk gelenler Meysere el Abdi, Ebu Ikrime es-Sirac, Muhammed bin Hanîs ve Haayan el-Attar idi. Nitekim bunlar İmam Muhammed'e biat etmek istiyorlardı. Daha sonra Meysere el Abdi ve Muhammed bin Hanîs Irak topraklarına, Ebu Ikrime ve Hayyan el Attar da Horasan topraklarına yöneldi. O dönem Horasan'ın yönetimi Said bin Abdulaziz bin el Hekem bin Ebii'l-As'ın elindeydi. Ebu Ikrime ve Hayyan Horasan topraklarında bir ülkeden diğerine dolaşmaya başladılar, insanları Muhammed bin Ali'ye biat etmeye davet ettiler ve onları kötü bir

---

ve dördüncü girişim, Süleyman bin Abdülmelik'e Cürcan'ın güvenlik açısından önemini açıklayan Yezid bin el-Muhelleb komutasında gerçekleştirildi. Emeviler döneminde İslam fetih stratejisi, orduların fethedilen bölgelere yerleştirilmesi ve bu şehirlerde askeri üsler inşa edilmesiyle yatay genişlemeye dayanıyordu. Cürcan'ın fethi hakkında daha fazla bilgi için bakınız: İbrahim bin Ali el Rubei, "Raşidun ve Emevi dönemlerinde Cürcan'ı fethetme planı", Tarihi Tahlil Çalısması, İslam Eğitim ve Sosyal Bilimler Üniversitesi Dergisi, İslam üniversitesi, Medine, Aralık 2021, s. 430.

[63]Ayrıntılı bilgi ikinci bölümde verilecektir.

[64]Mecdi Fethi el Seyyid, "Emeviler Döneminde İslam ve Müslümanların Tarihi", Darü's-Sehabeti ve't-Türasi, Tantâ, 1998, s. 200-220.

[65]İbnü'l-Esîr, aynı kaynak, 4/332.

geçmişe sahip Emeviler'in hâkimiyetini kabulden vazgeçirmeye çalıştılar. Nitekim Horasan'da birçok insan bu çağrıya icabet etti.[66]

H. 102 yılında Türklerin en büyük hükümdarı Hakan, Müslümanlarla savaşmak için Soğd'a Korsol denilen komutanın komutasında bir ordu gönderdi. Bu ordu Müslümanlarla savaştı ancak Müslümanlar onları hezimete uğrattı. Bu yıl Yezid bin Abdülmelik, kardeşi Mesleme'yi Irak ve Horasan emirliğinden azletti. 104 yılında Horasan Naibi Said bin Amr el-Harşî, Soğd halkıyla savaştı, Khajanda halkını kuşattı, birçok insanı öldürdü ve büyük ganimetler aldı. [67]

Halife Hişam bin Abdülmelik, H. 105 yılında halifeliği devraldığında hem iç hem de dış cephelerdeki iç durum, reform yapmak isteyen herkesin düzeltmesinin zor olacağı bir noktaya ulaşmıştı. Hazar[68] tehlikesi, H. 112'de Cezire bölgesinin merkezini ve Musul'u tehdit edebilecek noktaya ulaştı.[69] Bizans'ın İslam devletine karşı cüretkârlığı, 113 yılından sonra Mısır kıyılarına donanma çıkarma noktasına geldi. Hişam, her cephedeki zayıf konumuna baktı ve Hazarların tehlikesinin boyutunu fark etti, bu yüzden onlara bazı yenilgiler verebilecek ve tehlikelerini nispeten azaltabilecek, Er-

[66]Ebu Hanife Ahmed bin Davud el-Dinuri, "Uzun Haberler", Tahkik: Abdülmün'im 'Amir, Kültür ve Milli Rehberlik Bakanlığı, Mirasımız, s.333.

[67]İbn Kesir, aynı kaynak, 13/7.

[68]Ve sefer mevsimi geldiğinde, Cerrah Hazar bölgesine tekrar sefer düzenledi ve Daryal geçidi boyunca ilerledi. Bellinger'in ötesindeki bazı şehir ve kalelere karşı askeri operasyonlar gerçekleştirdi. Ancak Ermeni ve Azerbaycan bölgeleri Mesleme bin Abdülmelik'e sığındı. Mesleme'nin atanması, bu dönemde Hazar cephesi ile ilişkilendirilen önemi düşündüren şeyi kendi içinde taşımaktadır. Mesleme, Ümmet'in oğluydu ve bu nedenle tahttan mahrum bırakıldı ve yirmi yıldan fazla bir süre Emevi otoritesinin direklerinden biri olarak çalıştı. Daha fazla bilgi için bakınız: D.M. Dunlop, "Hazar Yahudilerinin Tarihi", çeviren: Süheyl Zekkar, Darü Hesân, Dimeşq, 1990, s. 63.

[69]Mesleme bin Abdülmelik, Ermenistan ve Azerbaycan'da gücünü pekiştirdi ve Hazarlar ve Türkler üzerinde etkileyici zaferler elde etti. Görevini en iyi şekilde yaptı. Hilafetin başkenti Şam'da uzak kalması için geçerli hiçbir sebep kalmamıştı. Özellikle Şam'daki varlığı tüm İslam ülkelerine fayda sağlıyor ve iki İslam ülkesiyle sınırlı kalmış olmuyordu. Belki de Mesleme'nin görevden alınması, Hişam'ın Mesleme'yi bütün İslam devletinin menfaati için kendisine danıştığı danışman, nasihatçi ve komutan olarak yanında tutma hevesinden kaynaklanıyordu. Nitekim Devletin önde gelen lideri haline gelen Mesleme'nin yetkinliği, samimiyeti ve yeterliliğinden vazgeçmek mümkün değildir. Daha fazla bilgi için bakınız: Hammud Şeyt Hattab, "Ermenistan'daki İslam fetihlerinin liderleri", darü İbn Hazm, darü'l-Endülüs el-Hadra',Cidde, 1998, s. 75.

menistan ve Azerbaycan'ı tehdit edebilecek Mervan bin Muhammed gibi yetkin liderler atadı. Bizans'ın Anadolu'ya yönelimleri ise H. 115-118 yılları arasında Hazar meselesiyle uğraşılması sebebiyle neredeyse tamamen durdu. Hazar tehlikesinin ortadan kalkmasının ardından Müslümanlarla Bizanslılar arasındaki çatışma yeniden başladığında savaşlar, düşman topraklarındaki sınırlı ilerlemeden ibaretti. Hişam, savaşlarına Cihat mefhumunu kazandırsa da büyük genişlemeler ve büyük fetihler dönemi geçmiş görünüyor. Aynı şekilde oğullarının, büyük fatihler Muavye bin Ebi Süfyan ve Velid bin Abdülmelik'i taklit etmek için fetih düzenini bozmaları sebebiyle büyük fetihler döneminin geçtiği görünüyor. Ayrıca Bizans cephesinde Müslümanlar ile Bizanslılar arasında 118 yılından başlayarak H. 122 yılına kadar geçen az sayıdaki savaş da karşılıklı yenilgi ve zafer şeklinde dönüşümlüydü. Müslümanların Okrinion olarak bilinen savaşta büyük bir yenilgiye uğraması ve H. 114'te Belatü'ş-Şüheda'da yenilgiye uğramalarıyla güç dengeleri Bizans'ın lehine değişti.[70]

Hişam bin Abdülmelik'in halifeliği döneminde, bir dizi fetihlere tanık oldu, ancak bunun arkasındaki asıl amaç dış meydan okumalara ve tehlikelere cevap vermekti, lakin cihat, o zaman Müslümanlar için ortadan kaybolmayan bir tebliğ faaliyetiydi. Yaqubî, O zaman fethin komutanlarından biri olan Cüneyd bin Abdurrahman'ın, Sind diyarının içine dalarak fethettiğini sonra da Hazarlar diyarına, oradan da Çin'e kadar giderek Çin kralını İslam'a davet ettiğini rivayet etmiştir.[71] Bu rivayetin sahihliği kesin olmamakla birlikte, et-Taberî gibi başka kaynaklar tarafından da desteklenmemiştir. Ancak bu rivayet, o zaman Müslüman savaşçının niyetinin Allah rızası için cihat olduğunu teyit eder. Bu, Said bin Amr Al-Harshi'nin zayıf görmesine ve gücünün zayıflamasına rağmen Halife Hişam bin Abdul Malik'in Müslümanları savaşa davet ettiğinde kendisini Müslümanlara yardım etmek için adamasıyla doğrulanır.[72]

H. 120 yılında, komutan Mervan bin Muhammed 120.000 savaşçıdan oluşan bir kuvvetin başına geçti ve Hazar topraklarına saldırdı ve Samander şehrini ele geçirdi. Ardından, Kağan ordusunun tamamen yok edildiği Don Nehri'ne kadar yapılan kovalama sırasında devletinin derinliklerine kaçan Kağan'ı takip etmeye devam etti ve

[70]Nadia Muhammed Mustafa, aynı kaynak, s. 60-63.

[71]Ahmed bin ebi Yaqub el-Yaqubi, "Yaqubi Tarihi", Darü Sadr, Beyrut, 1995, 2/317.

[72]Uday Al Cubori, aynı yaynak, s. 95.

Kağan krallığını elinde tutması karşılığında barış istedi ve daha sonra İslam'ı benimsedi. Bu Hazarlara karşı yapılan son savaştı.[73]

Müslümanlar H. 124'te Bizans'taki iç iktidar mücadelesinden yararlanmak için bir sefer düzenlediklerinde o dönemde İslam ordularının durumunun kötüleşmesinin derinliği, imparatorluk ordusuyla çatışmama konusunda istekli olduklarını kanıtlamaktadır. Nitekim bu savaşta düşman topraklarına sadece biraz girebildiler. Emevi iç işlerine gelecek olursak, iç çatışmalar ve çekişmeler, Halife Velid bin Yezid bin Abdülmelik'in öldürülmesine yol açan bir uç noktaya ulaşmıştı. Mervan dış cepheyi bıraktı ve Velid'in kanının intikamını almakla meşgul oldu. Bizanslılar da bundan yararlanarak Anadolu'da bir şehir olan Maraş'ı kuşattılar. Halife mervan iktidar mücadelesini kazandıktan sonra Şii ve dış sorunlarla ilgilenmeye başladı. Öyle ki o dönemde özellikle Horasan vilayetinde yaygın olan Abbasi çağrısının tehlikesini bile dikkate alacak noktaya geldi.[74]

Özetle, bu fetih hareketi, o milletleri zorla İslam dinine tabi kılmak amacıyla yapılmamıştır. Bilakis, mesajı iletmek içindir ve bunu tasdik eden şey, Emeviler döneminde Hıristiyan zımmilerin içinde bulundukları durumdur. Emeviler, zimme ehline hoşgörü politikası izlemiştir. Nitekim Halife Muaviye bin Ebi Süfyan, Sercun bin Mansur adında bir Hıristiyan kâtip çalıştırmıştır yanında. Emeviler Muaviye'nin ölümünden sonra bile bunu yapmaya devam etti. Nitekim divanlar Arapçaya aktarıldığında halife Mervan bin Hakem bu faaliyet için İshak adında bir Hristiyan'ı bu faaliyetin başına getirmiştir. Halife Velid bin Abdülmelik dönemine kadar vergi tahsildarları ve aralarındaki çeşitli bölgelerin yöneticileri zımmilerdendi. Süleyman bin Abdülmelik, kendisi için el-Batrik adında bir Hıristiyan kâtip edindi. Ancak Ömer bin Abdülaziz döneminde zımmiler tarafından belirli görevlerin üstlenilmesine bazı sınırlamalar getirilmiştir. Ayrıca Emevi devleti, İslam'ın ruhuna uygun olarak inanç özgürlüğünü tanımıştır. Emeviler döneminde hacılardan birinin Batı'dan geldiği ve adının Arcolphus olduğu söylenir.Halife Muaviye bin Ebi Süfyan zamanında Şam'ı ziyaret etti ve halifenin yönetim için merkez olarak kullandığı Şam'da büyük bir kili-

[73]Şerif Halid, "H. 1. Ve 3. Yüzyılları arasında Hazarlar: "Kökenleri, krallıklarının kurulması ve Yahudileşmeleri", Yüksek Lisans Tezi, Cezayir Üniversitesi, Beşeri ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, 2011, s. 50.

[74]Nadia Muhammed Mustafa, aynı kaynak, s. 60-63.

senin inşa edildiğini aktarmıştır. El-Maqrizi, İskenderiye'deH. 39-56 yılları arasında Patrik Agatho döneminde bir kilisenin (Mar Marcos) inşa edildiğinden bahseder. [75]

[75]Abdülhalik Hemis Ali Kenan ve Asım İsmail, "Emeviler Döneminde Zimmiler" H. 41-132 yılları arasında, Diyala Dergisi, sayı 25, 2007, s. 6-7.

2. BÖLÜM
El-Cerrah El-Hâkimi ve Arap vilayetlerinde ve Horasan'daki politikası

2.1. Doğumu, şahsiyeti, nesebi , yetiştirilmesi ve kabilesi

El-Cerrah bin Abdullah bin Cuadera bin Aflah bin el-Harîs bin Zurre bin Haddeqa bin Seleme bin el-Hekem bin Sa'd el-'Eşîreh bin Mezhec ve adı Sufyan bin Seleme bin el-Hekem bin Sa'd el-'Eşîreh. En büyük dedesi Hekem bin Said el-'Eşîreh'e nisbet edilerek el-Hekemî olarak künye ve lakap aldı. Aşiretin dedesine Sa'dü'l-'Eşira deniyordu, çünkü ata binerse, kendi binicilerinden üç yüz atlı onunla birlikte at kuşanırdı. Kavmi hakkında kendisine sorulduğunda, "Bunlar benim kavmimdir, onları kötülüklerden korumak için" derdi. el-Hekem'in annesi, el-Bhura bint Besi' bin el-'Avn bin Khezîmh bin Medrekeh[76].

El-Hekemî kabilesi Yemenden, tahdiden Yemen'in uç bölgelerinden gelen bir kabiledir. Bahsettiğimiz gibi Al-Hakam bin Saad el-Eşirea bin Amr bin el-Ğevs bin Tay[77] bin Adad bin Şebib bin Amr bin el-Haris bin Zaid bin Adi bin Auf bin Zaid bin Hamisa bin Amr bin Yeşcüb bin Arib bin Zaid bin Kehlan bin Saba bin Yeşcüb bin Ya'rub[78] bin Qahtan[79]'a nispetle El-Hekemî olarak isimlendirilmiştir.

---

[76]Hawle Hamdun Abdullah el-Savaf, "Komutan Cerrah bin Abdullah el-Hekemi, hayatının biyografisi", Vasıt Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Dergisi, sayı 37, Kasım, 2019, s. 295.

[77]Kahtaniyye'nin en büyük kabilelerinden biridir. Kabilenin dedesi olan Tay' Efendi demektir. Ta' kelimesinden iştikak eden Tay' kelimesi Meradan en uzak olan anlamına gelmektedir. Bu kabile Yemen'e gidiyordu, bu yüzden Azd'ın ortaya çıkmasından sonra Aram seliyle dağıldıklarında oradan çıktı. Tay, Irak'a gelen ve orada bir süre emirlik alan Tanukhiya kabilelerinden biriydi. Reisleri arasında Hîre'de Kisra valisi olan İyas bin Kabisah et-Ta'i de vardı. Kabile tarihi, yer değiştirme durumları ve emirlikleri hakkında daha fazla bilgi için: Abbas Muhammed El Azzawi, "Irak Kabileleri", s. 29.

[78]Kahtan'ın çocuklarından biriydi ve Yemen'in kralıydı. Yemen'de Ad kavminden geriye kalanları yendi ve kardeşlerini bölgelere dağıttı. Bunun üzerine kardeşi Hadramut'u, kendi adıyla bilinen iki ülkeye yerleştirdi ve ona Hadramawt denildi ve Amman'ı Umman topraklarına yerleştirdi. Cürhüm'ü Hicaza'a tayin etti. Bazı tarihçilerin, Ya'rub'un annesinin Ad'dan veya Amalekîlerden biri olduğunu ve annesinden kardeşleri olduğunu bildiren haberlerden başka bir şey bilmiyoruz. Kardeşleri, Cürhüm, Mu'temer, el-Mütlemmis, Asım, Münii, el-Qatami, 'Âmi, Hımeyr ve diğerleridir. Daha fazla bilgi için bakınız: Cevd Ali, "Arapların İslam öncesi ayrıntılı tarihi", Darü's-Sakî, 2001, 2/9-10.

Arap Yarımadası'ndaki Kahtan ülkesi dört ana bölge arasındaydı. Belki de pek bilinmemesinin sebebi ana şehirlerden uzak olmasıydı. O dört bölge şunlardır:

1- Kuzeyde orta bölgenin yukarısı

2- Güneyde Saravat ve Asir dağlarının etekleri

3- Batıda Bişe vadisi ve çevresi

4- Doğuda Necran bölgesi

Bu bölgelerin alanının kuzeyden güneye yaklaşık üç yüz mil ve batıdan doğuya üç yüz elli mil olduğu tahmin edilmektedir. Bu bölgeVadi el-Rusain, Vadi el-Thafen ve diğerleri dâhil olmak üzere birçok ünlü vadinin yanı sıra birçok şehir, köy, çöl ve su kaynakları içermektedir. Bu önemli şehirlerin en meşhurları Tathleeth, Vadi Cash, el-Subaikha, el-Madha, Tareeb, el-Areen, Irqah, el-Amoah, Ayn Qahtan ve el-Ju'ifra (eski bir antik köy).[80]

Arap toplumu, kan akrabalığı ilişkileriyle birbirine bağlı birimler şeklinde onu yapılandıran ve organize eden kabilelerden oluşur. Bu, genel olarak Sami halklarının, bu tür ilişkilere meyilli olduklarını kanıtlayan bir özelliği gibi görünüyor. Bu nedenle kabile, İslam öncesi ve hatta İslam'dan sonra bile Arap toplumunun örgütlendiği temel çerçeve olarak kabul edilir. Kaynaklar, İslam, kabile kibri ve bağımsızlık gibi bazı özelliklerini zayıflatmış olsa da kabilenin, kabile mensupları için örgütlü ve çerçeveli bir sosyal hücre olarak aktif kaldığını belirtiyor. İslam aynı zamanda, şehri merkez alan ve etkisini tüm Arap sahasına yayan İslam devletinin temsil ettiği aşiret siyasi yapısını desteklemeye çalıştı ve ümmet tarafından temsil edilen yeni bir toplum anlayışı geliştirdi. Buna rağmen, kabileye güvenme ve dayanma durumu aktif ve etkili olmaya devam etti hatta İslam Devleti tarafından siyasi ve askeri amaçları için kullanıldı. Fetih savaşlarında cephelerin düzenlenmesinde ve dağıtımı bu kabilelere göre yapılan Basra ve Kufe gibi yeni fethedilen bölgelerde savaşçıların iskân edilmesinde kabile sistemine riayet edilmiştir.[81]

---

[79]Abdülkerim El Sem'âni, "el-Ensâb", tahkik: Abdurrahman bin Yahya el Mualimi, Haydarâbad, 1962, s. 242.

[80]Ferrac bin Şafii bin Melhem, "Arap Kahtan ülkesi", yıl 1981, sayı 5 ve 6, 16/422.

[81]Hâniye ibn Hâvaş, aynı kaynak, s. 10-11.

Sa'dü'l-'Eşira'nın mensubu olduğu Mezhec kabilesine gelince, Genellikle Arap kaynakları, özellikle soy ve soy ağaçları konusunda uzmanlaşmış kaynaklara göre bu kabile, Kahlan bin Saba bin Qahtan'ın soyundan gelen bir Yemen kabilesidir. Ve kabilenin kurucusu olan Mezhec'in ismi Malik bin Adad bin Ashjeb bin Oraib bin Zaid bin Kahlan'dır. Mezhec kabilesi, bütün Yemen kabilelerinin kendisinden çıktığı Kehtanî Kehlân ve Hımeyr[82] kabilelerinin diğer kısımlarına karşılık gelen Kehlan kabilelerinden biridir. Yemen'deki bazı önemli kabileler, aralarında Nakha,Sa'dü'l-'Eşira, Ca'fi, Anas ve el-Haris bin Ka'b Mezhec'dan dallanmıştır. Dolayısıyla Mezhec kabilesinin morfolojisi[83], soy ve haber kaynaklarının uyduğu genel kabul ile tamamen aynıdır. Bu algı, ister kuzey ister güney olsun tüm Arap kabileleri aralarında kan bağını temel belirleyici yapan bir algıdır.[84]

İslam öncesi ve İslam'dan sonra da Mezhec kabilesinden şöhret sahibi isimler vardır. Bunlar; Hz. Muhammed'e gelen Abdülhecar bin Abdülmeden ve Abdülmeden bin ed-Diyan, aynı şekilde, Muaviye onu Yemen'e gönderdiğinde Bişr bin Ertat tarafından öldürülen er-Rabii bin Ubeydullah bin Abdullah bin Abdülmeden. Ayrıca Mezhec kabilesinden, Horasan'ın valisi olan ve bir kısmını fetheden el-Rabi' bin Ziyad ibn el-Nasr bin Bişr bin Malik bin al-Diyan bin Abdülmeden de vardı. Aynı şekilde şerefli biri olan el Hecres bin el Hurr, Cahiliye döneminde beni Esed tarafından öldürülen Mersuu bin Haris de Mezhec kabilesindendi.[85]

Diğer kabilelerin olduğu gibi Mezhec kabilesinin de, kabilenin üyeleri veya çağdaşlarının hafızasında korunarak aktarılan, büyük günleri vardı. İslam öncesi dönemde

[82]Himeyr bin Sebe bin Yeşcub bin Yarub bin Qahtan, Güçlü Arap kabilelerinden biri. İslam'ın ortaya çıktığı döneme en yakın olan büyük ve güçlü bir devletleri vardı. Hımeyr, Saba, Kataban, Verdemân ve Hadramevt krallıklarıyla savaştı. Daha fazla bilgi için bakınız: Said Sêlmin Ömar Belfair, "Himeyr devletinin kralları ve Yemen'in eski tarihindeki rolleri MÖ 115 - MS 525", Doktora tezi, Tunus Üniversitesi, Beşeri Bilimler Fakültesi, 2012, s. 2-30.

[83]Morfolojik etnoloji, İnsan genomunun keşfinden önce ünlü bir bilimdir. Irkların incelenmesiyle ve onları morfolojik olarak sınıflandırmakla ilgilenir. Daha fazla bilgi için bakınız: http://humanphenotypes.net/

[84]Hâniye ibn Havâş, "Mitolojik Kavram ile Tarihsel Gerçeklik Arasındaki Mezhec el-Yemeniyye Kabilesi", Tunus Sosyal Bilimler Dergisi, 2004, s. 17-27.

[85]Muhammed Zeruk el Hasan ve Beşir Abbas Beşir, "İslam'dan önce Mezhec ve Tay kabilesinin şairleri", Doktora tezi, Ümmü Derman üniversitesi, 1998, s.2-3.

‘abdü Yağüs el Harisi’nin öldürüldüğü ikinci Kilap günü, Rebi’e kabilesinin Mezhec’e saldırdığı Selân günü ve İslam döneminde Zebid kabilesinin Mezhec’e saldırdığı Sene’â’ günü gibi günler Mezhec kabilesi için önemli günlerdir. Mezhec kabilesinin atlıları, H. 14 yılında Irak savaşlarına katıldılar. Ali bin Ebî Talib ile Hicri 37 yılında Muaviye bin Ebî Süfyan'a karşı savaştılar.[86]

Mezhec kabilesinin kendine ait putları vardı. Bunlardan Yeğus putu bütün kabilenin $putuydu ve onun için savaştılar ve o putla Necran[87]’a kaçtılar. Nitekim Yeğus, Kur'an-ı Kerim'de şöyle zikredilmiştir: “Ve sakın Tanrılarınızı terketmeyin dediler. Özellikle Vedd'i, Süva'ı, Yegûs'u, Yeûk'u ve Nesr'i bırakmayın dediler.” (Nuh suresi 23. Âyet). Putlarından biri de Zülhalasa idi ve Mekke'den yedi gece uzaklıkta Mekke ile Medine arasındaydı.[88]

Mezhec Kabilesinin tarihini güçlendiren, Kabile mensuplarının ve kabile atlılarının sözlü aktarımları dışında bilgi yoktu. Soy bilimi, Mezhec kabilesinin ayrıntıları hakkında ihtilafa düştü. Nitekim kaynaklar Mezhec kabilesinin, İslam'ın gelişinden önce ve geliş sırasında tamamen Yemenli bir kabile olduğu konusunda anlaşmalarına rağmen, iç kısımları için birleşik bir soy ağacı ortaya koyamamıştır. Ancak yazıtlar, aşiret mensuplarının yaşadığı birçok tarihi olayı desteklemektedir. Bu kitabelerde, şecere kitaplarının Mezhec’e kadar gittiklerini bildirdiği boyların ve ayrıntıların birçoğunun adı geçmektedir.Bu yazıtlara yapılan en eski referans, MS 1. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Zat Kehl veya el-Fav köyünde bulunan, Kahtan ve Mezhec kralı Muaviye bin Rabia el-Kahtani tarafından yazılan yazıtta Mezhec ismi geçmektedir. M.S. 328 tarihli en-Namara kitabesinde de Mezhec'in adı geçmektedir. Saba kralları ile Hımeyr kralları arasındaki çekişmenin sonucunda birçok edevi unsurunun Himeyriye ordularıyla karışması ile Kabile’nin ismi MS 4. yüzyıldan MS 6. yüzyıla kadar

[86]Bir önceki kaynak, s. 4, ek olarak Taberi Tarihi, 4/85, 6/11.

[87]Şu anda Suudi Arabistan Krallığı'nda bulunan bir şehir. Bazı tarihçiler ve bazı tefsir âlimleri, buranın Kur'an-ı Kerim'de bahsi geçen Eshabü’l-Uhdud kıssasının geçtiği bölge olduğunu zikrederler. Daha fazla bilgi için bakınız: Hamad el-Casir, “Necran ülkesinde”, el-Arab dergisi, Darü’l-Yemame, araştırma, çeviri ve yayın, 1982, sayı 6-7, s. 321-325.

[88]Muhammed Zeruk el Hasan, aynı kaynak, s. 4.

çokça geçmeye başladı. Birçok yazıtta zikredilen Saad el Eşire ismi aynı şekilde 440 ve 450 yıllarına tarihlenen bir yazıtta da zikredilmiştir.[89]

Saad el Eşire kabilesi, Hz. Muhammed'in Medine'ye hicretinden sonra İslam'dan etkilenmeye başladı. Tarihsel kaynakların bahsetmediği ancak, hicretten önce kabileden İslam'a girenler vardı. Fakat hicretten sonra Hz. Peygamber hayatta iken davet, Saad kabilesinin arasında yayılmaya başladı. Çoğu tahmine göre, bu kabilenin bazı üyelerinin hicretin ilk yılından itibaren İslam inancını erkenden benimsemiştir. Nitekim el-Cerrah'ın amcası Hevlî bin Ce'fi bin Saad el Eşire'nin ismi, Hicret'in 2 yılında gerçekleşen Bedir[90] savaşında geçmektedir.

Haber ehli, İbn Saad'ın Tabakat Kitabında belirttiği gibi, Huli bin Ebi Huli'nin Bedir'e şahit olduğu konusunda ittifak etmişlerdir. Aynı şekilde İbn Saad, Huli'nin Hz. Peygamberin bütün dönemine şahitlik ettikten sonra Hz. Ömer döneminde vefat ettiğini zikretmiştir.[91]

Hicretten sonra Mezhec atlıları akın akın İslam'ı kabul etmeye başladılar. Bunların arasında Amr bin Maad Yakrib bin Abdullah bin Amr bin Hassam bin Amr bin Zabid el Asghar, bin Rabi'ah bin Salama bin Mazen bin Rabi'ah bin Munabbih bin Zubaid el Ekber bin el Haris bin Saad el Eşira bin Mezhec var. Hz. Peygamber'e Murad heyetinde geldi. Çünkü kavmini bırakıp Murad'a yerleşmişti. Onlarla birlikte Rasûlullah'a (s.a.v.) gitti ve onlarla birlikte İslam'ı kabul etti. Zebid kavminin heyetinde geldiği de söylenmiştir (en iyisini Allah bilir). Hicretin dokuzuncu yılında müslüman olmuştur.[92]

---

[89]Haniye bin Havaş, aynı kaynak, s. 86-87.

[90]İslam tarihinde belirleyici savaşlardan biridir. Bu savaş, müşriklerle Müslümanlar arasındaki ilk gerçek yüzleşmedir. Askeri, teknik ve stratejik yönlerden kapsamlı bir savaştı. Hicretin ikinci yılında Medine yakınlarındaki Bedir kuyularının yakınında gerçekleşti. Müslümanlar kazandı ve birçok kişi esir alındı. Utbah bin Ebi Rabia, Amr bin Hişam ve diğerleri gibi Kureyş'in efendileri orada öldürüldü. Daha fazlası için bakınız: Muhammed Kemal Abdülhamid, "Büyük Bedir Savaşı", İslami Bilinç Dergisi, Yıl 21, Sayı 249, 1985, s. 98-104

[91]Muhammed bin Saad, Et-Tabakatü'l-Kübrâ, 3/391.

[92]İbnü'l-Esîr, "Esedü'l-Ğabeti fi Meerifeti's-Sahabeti", tahkik: Muhammed İbrahim el Benna ve Muhammed Ahmed Aşur ve Muhammed Abdülvehhab fâyid, Darü'l-Fikr, Beyrut, 1989, 3/770.

Fevre bin el Mesîk el Ğetifî el Muradî el Mezhecî Kinde krallarından ayrılıp Hz. Peygambere geldi. Hz. Peygamber ona şöyle dedi: "ey Fevre Radm günü kavminin başına gelenler seni üzdü mü?" O da dedi ki: "ya Rasulallah Radm günü her kimin kavminin başına benim kavmimin başına gelen şey gelse bu onu üzmez." Resûlullah sallallahu aleyhi ve sellem şöyle buyurdu: "Buna gelince, bu senin ümmetini İslam'da ancak hayırla çoğalttı"

Aynı zamanda el-Cerrah el-Hekemî kabilesinden, Abdulced bin Rabi'e bin Hecer el-Hekem el-Hekemî'de sahabelerden biriydi. Yanında Yemen halkından kimselerin olduğu rivayet edilmiştir. Uyeyne bin Hısn, İnsanları davet etti, Kalktılar ve Peygamber Efendimiz'den başka kimse kalmadı, giysisi içinde. Bu sünnet nedir diye sordu. Hz. Peygamber de şöyle dedi: kavmin onu haram kıldığında Allah yemen ehlini hayâ ile rızıklandırdı.[93],

El Cerrah el-Hekemi'ye gelince, elimizdeki tarihi kaynakların neredeyse hiçbiri onun hayatının ilk dönemlerinden bahsetmez. Örneğin, doğduğu yıl, yetiştirilmesi ve eğitimi ile ilgili bilgiler kaynaklarda yoktur. Kaynaklar özel hayatı hakkında bilgi ihtiva etmemektedir. Tarihçiler, onun yönetim ve liderlik pozisyonlarındaki genel yaşamından ve mücadelesinden bahsetmekle yetinmişlerdir. Kur'an[94], hadis, dil ve tarih ilimleri gibi zamanının hâkim ilimleriyle ilgilenmediği görünüyor. Tarihçi, Muhaddis ve Âlimlerin hayatlarıyla ilgilen tabakat kitapları onun hayatı hakkında bir şey yazmamışlardır. Aksine kaynaklar Cerrah'ın şahsiyetinin askeri ve stratejik cephelerle ilgilenen, idari ve liderlik vasıflarına sahip bir şahsiyet olduğunu teyit etmektedir. O bir askerdi, liderdi ve mücahitti. Tarihçiler onun İslam devletindeki idari ve askeri konulardaki işleriyle ilgilendiler.[95]

Cerrah el Hekemî cürreti ve cesaretiyle temayüz etmiş biriydi. Konuyla ilgili İbn Manzur'un Muhtesarü Tarihi Dımeşq adlı eserinde aktardığı şu rivayeti aktarıyoruz: Haccac ırakta Musab bin zübeyr ve Haruriyye ile savaşırken Şam ehlinin reisine haber göndererek ona dedi ki: "sizin içinizden kendim için sert, güçlü, akıl ve görüş

[93]İbn Hacer el-Askalani, "el-İsâbetü fi temyizi's-Sahabeti", tahkik: Adil Ahmet abdülmevcud ve Ali Muhammed, Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut, H 1415, 4/236.

[94]Tefsir, sebebi nüzul, nasih mensuh, İ'caz gibi ilimler.

[95]Mahmud Şeyt Hattab, "el Cerrah bin Abdullah el Hekemî: Belencır ve Ermenistanın fatihi", Arap dili akademisi dergisi, Şam, 1980, Ekim, 4/732-734.

sahibi birini istiyorum.” O da ona dedi ki: “İçimizde Hakem bin Saad’dan el Cerrah diye biri var, sert, sağlam bir akla sahip ve bunu da kendinden sayar ki bu da güç demektir.” Bunun üzerine Haccac onu bana gönder dedi. Haccac onu gördüğünde ona şöyle dedi: “ gel ey uzun adam” dedi ve elleri ona değecek kadar yaklaştı ve oturmasını isteyerek devam etti: “atını ayarla, besle ve düzelt” sonra şöyle devam etti:”Eyerini, dizginini ve silahını al ve onları atının üstüne koy. Sonra arkadaşlarına dikkat et, onlar yatıp uyuduklarında atının eğerini dizginiyle sık ve silahını, mızrağını al, dışarı çık ve Allah’ın düşmanlarına gittiğinde onları gözetle. Şimdi arkadaşlarına döndüğünde, sana emanet ettiğim şeyi onlara söyleme.” El-Cerrah ayağa kalktı ve arkadaşları ona merakla, gelince ona meseleyi sordular. O da onlara “Emir bana Şam halkının durumunu sordu” dedi ve Haccac’ın kendisine emrettiği şeyi yaptı. Sonra da ordudan ayrıldı ve düşman ordusunu gözetlemek için yola çıktı ve yolda biriyle karşılaştı. Onun düşmanın casusu olduğunu anladı ve onu öldürüp düşman karargâhını gözetlemeye gitti. Geri dönerken öldürdüğü casusun kafasını kesip yanına aldı. Haccac sabah namazını kıldıktan sonra Cerrah’ı beklemeye başladı ve Cerrah elinde adamın kellesiyle Haccac’ın yanına gitti. Haccac ona emrettiği şeyi yapıp yapmadığını sordu o da emrettiği şeyi ve daha fazlasını yaptığını söyledi. Sonra Haccac çıkmasını emretti ve arkasından ona bir sürü hediye gönderdi. Cerrah bundan sonra Ermenistan valisi olana kadar yükselmeye devam etti.[96]

El-Cerrah el-Hekemî, Emeviler devletindeki her mücahit gibi kabul edilir. Reşit olma yaşına geldiğinde Cihad ordusuna katıldı.Cihat savaşlarındaki kararlılığı ve erkekliği ile tanınana kadar silahını taşımaya devam etti. Sonra onun adı, Komutanların ve valilerin dillerinde dolanmaya başladı, ta ki halifelerin yanında devlet adamlarından biri oldu. Bu kahramanın şöhretinin ilk ortaya çıkışı, H. 82 yılında Abdurrahman ibn el-Eş'as'ın Emevi hanedanına karşı isyan ettiği zamanAbdurrahman ibn el-Eş'as ve Haccac bin Yusuf es-Seqafi arasında Deyrü’l-Cemacim savaşı başladı. O zaman Cerrah halifenin ordusunda Kuteybe’nin komutanıydı.[97]

İbnü'l-Eş'as fitnesi, Emevi hanedanının geçirmiş olduğu ciddi fitnelerden biridir. Bu, devletin bu konudaki konumunu ve Cerrah’ın bu konudaki rolünün ve Haccac’ın şahsiyeti üstündeki etkisinin açıklanmasının önemini açıklar. Tarihsel kaynaklar

[96]İbn Manzur, “Muhteserü’t-Tarihü’d-Dimeşq”, 2/260.

[97]Mahmud Şeyt Hattab, aynı kaynak, s. 732.

İbnü'l-Eş'as'ın ayaklanmasının kendisinde bulunan liderlik sevgisi dışında özel nedenlerinden bahsetmemektedir. Kendisi Kinde kabilesinden gelen bir ailenin torunudur. Dedesi el Eş'as bin Kays, Kinde heyetiyle birlikte Hz. Peygambere gelip Müslüman oldu. Ancak daha sonra dinden döndü ve Müslümanlara karşı savaştı. Sonra Hz. Ebu Bekir onu affetti ve Hz. Ali ile birlikte Sıffin'de savaştı. Sonra Hasan bin Ali onun kızlarından biriyle evlendi. Abdurrahman bin el-Eş'as'ın babası Muhammed el-Eş'as, Abdullah bin Zübeyr için çalışıyordu ve Muhtar es-Sekafi'ye karşı ayaklanan Kufe'nin eşraflarındandı savaşmak için orduya katıldı ve o savaşta öldürüldü. Abdurrahman ibn el-Eş'as'a gelince, Musab ibn el-Zübeyr ibn el-Avvam[98]'a karşı çıktı ve Ve Zübeyrin devletinin yıkılmasından sonra Emevilere bağlandı. Haricilerle savaştı ve Harici ayaklanmaları bastırıldıktan sonra el-Haccac bin Yusuf Es-Seqafi onu Sicistan bölgesine atadı ve ona, Emevi hanedanının görevlilerini öldürmesi ve haraç ödemeyi reddetmesi nedeniyle Türk ülkesinin kralını (Ratbil) boyun eğdirmekle görevlendirilen Tevavis[99] Ordusu olarak bilinen Basra ve Kûfe halkından bir ordu sağladı. el-Eş'as'ın fetihlerdeki siyaseti bölgedeki bütün kalelerin fethedilmesi gerektiğiydi. Fethettiği her kale arasına posta sistemi kurar ve üzerine vali atardı. Ta ki hazineler ganimetlerle doldu. Ancak engebeli yapısı nedeniyle askerlerinin Sejistan'a girmesini engellemiş ve bunu Haccac'a bildirmişti, ancak Haccac onu zayıflık ve korkaklıkla suçlamıştı. Ona Sicistana girmesini emretti, aksi takdirde Haccac onu azledecek ve yerine kendi kardeşi İshak'ı atayacaktı. Ancak Abdurrahman, Haccac'ın kendisini tehlikeye atmak istediğini düşündü. Ordusunu topladı ve düşüncelerini ordusuna bildirdi. Bunun üzerine ordusu Haccac'ın alaşağı edilmesi gerektiği üzerine ittifak etti ve Abdurrahman'a, Haccac'a karşı savaşma konusunda biat etti. Belki de

[98]Musab bin Zubeyr bin Avvam bin Huveylid bin Esedd bin Abdüluzza bin Kusay bin Kilab el-Qureyşi el-Esedî. Künyesi ebu Abdullah ve Ebu İsa idi. Annesi ise er-Rabbab bint Anif bin Ubeyd bin Masad bin el-Huseyn bin Kaab bin Âlim el-Kelbî'dir ve Yemeni bir kabile olan Kelb kabilesindendir. Babası ona Sahabe Musab bin Umeyr'in adına nisbetle bu ismi verdi. Hz. Hüseyin'in kerbela'da şehit edilmesinden sonra kardeşi Abdullah bin Zubeyre biat etti. Muhtar es-sekafi'ye karşı yapılan savaşta kardeşi halife Abdullah bin Zubeyr'in ordusunun komutanıydı. Kardeşi Abdullah bin Zubeyr'in hilafeti döneminde Irak'ın emiriydi. Hicrî 72 yılında Abdülmelik ibn Mervan ve el-Haccac bin Yusuf es-Sakafi komutasındaki bir savaşta öldürüldü. Daha fazla bilgi için bakınız: : Ali Abdurrahim Salim el-Hevalide, "Musab bin Zübeyr bin el Avvame ve H. 64-72 yılları arasında Zübeyriyye hareketindeki rolü", İrbid, yüksek lisans tezi, Yermuk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, 2020, s. 1-167.

[99]İbn Kesîr, "el Bidaye ve'n-Nihaye", aynı kaynak, 9/40.

Haccac'ın uyguladığı ekonomik politika, zorunlu askerlik şartı ve Haccac'ın Irak halkına uyguladığı sert siyaset sebebiyle Irak halkı ona sinirlendi. Tüm bu olaylar yaşanırken Tevavis ordusu Sicistan'dan Haccac'ın azledilmesi amacıyla Irak'a döndü. Basra ve Kûfe'den birçok asker onun ordusuna katıldı, böylece ordusunun gücü arttı ve Halife Abdülmelik bin Mervan'ın hilafetini tanımama kararı aldı. Sonra da silahlı çatışma H. 81 yılında Duceyl Nehri yakınında meydana geldi. Abdurrahman'ın ordusu galip geldi ve Basra'ya yöneldiler. İsyancılar onlara biat ettiler ve ordu Basra'ya girerek için biat aldı.[100]

Abdülmelik de tüm bu siyaseti reddeden Haccac'ı tecrit etmeye çalışarak İbnü'l-Eş'as'ı yatıştırmak istedi. İbnü'l-Eş'as'ın gücünün artmasından sonra, Vasıt kentindeki ordugâhı aracılığıyla Haccac, isyancılara karşı şiddetli savaşlara girdi, bunların en önemlisi Kufe yakınlarındaki İbnü'l-Eş'as'ın Türk Ratbil'e sığınmak için Sicistan ülkesine kaçmasıyla sona eren H. 82 yılındaki Deyrü'l-Cemacim savaşıydı. Sicistan'a kaçmadan önce Horasan'a gitmek istedi ancak Emevi valisi Yezid bin Mühelleb bin ebi Sufra buna engel oldu. İbnü'l-Eş'as'ın ordusu arasında bir bölünme meydana geldi ve Haccac onu haraçtan muaf kılacağını vaat etmesi karşılığında Ratbil ona ihanet etti. Tüm bu şartlar İbnü'l- Eş'as'ı intihara zorladı.[101]

Bu isyanda Cerrah, Tevavis ordusuna karşı yapılan savaşlarda Kuteybe'nin komutanıydı. Nitekim bu fitnenin söndürülmesinde Cerrah'ın etkili bir konumu vardı. Bunun nedeni, Tevavis ordusu saflarında yer alan birçok akraba ve arkadaşının olmasıydı. Ve devlete karşı olmalarına rağmen, onlarla ilişkilerinde yüceliğin önemli bir rolü vardı.[102]

El-Cerrah el-Hekemi, Peygamberimizin hadislerinin ravilerinden biriydi. Bu rivayetleri okuyarak, Cerrah'ın kişiliği hakkında kısaca bir şeyler ortaya koyabiliriz. Hadis râvilerinden olduğu için onu Sünnetle ilgilenenler arasına koyabiliriz. Ve o, zahiri dindarlık ehlindendir. İbn Hibban es-Sikat[103] kitabında şöyle zikretmiştir: "El Cerrah,

[100]Muhammed Fadıl el avd Osman, "Abdurrahman bin el-Eş'as'ın hareketi: İktidar ve Mal için çıkış", Merkezi İlmi Dergisi, 2020, sayı 20, s. 13-21.

[101]Muhammed Fadıl el avd Osman, aynı kaynak, s. 13-21.

[102]Muhibbü'd-Din el Hatîb,"İlk Nesil ile birlikte", el mektebetü'l-İlmiyye, Beyrut, 1988, s. 203.

[103]Muhammed bin Hibban bin Ahmed bin Hibban, "es-Sikât", Darü'l-Fikr, Beyrut, 1975, 4/110.

İbn Sirin[104]'den rivayet ederdi." Nitekim ebu Hatim er-Razi[105] onun güvenilir biri olduğunu söylemiştir. Zehebi'nin Siyerü İ'lâmü'n-Nübelâ adlı eserinde Ebi Hatim'den rivayetle, Ebi Hatim: "sıdk sahibiydi." Zehebi şöyle dedi: "O'nun Kütübü Sitte'de, Muvatta'da ve Ahmed'in Müsned'inde bir rivayeti yoktur ve o, yüze ulaşan güvenilirlerdendir."[106]

Bazı kaynaklar onu büyük bir fiziksel uzunluğa sahip olarak tanımlamıştır. El-Velid bin Müslim'den rivayet edilen bir habere göre, El-Cerrah Şam'ın mescidinde yürüdüğünde, boyundan dolayı başını kandillere değmemesi için yana yatırırdı.[107]

Bu rivayetten öğrenilen, Haccac'ın, Cerrah'ın boyu, vücudunun kuvvetinden ve görevini tamamlama cesaretinden faydalandığıdır. Nitekim Haccac ona uzun adam diye hitap etmişti. İbnü'l-Cevzî'den zikredilen rivayet bir nevi mübalağa içermektedir. Ancak akılla çelişmemektedir. Belki de o kandiller caminin tavanında çok yüksekte değildi.

Görünen o ki Cerrah'ın düşmanlara karşı başarısı, Haccac tarafından Basra[108]'ya vali olarak atanmasına neden olmuştur. Nitekim el-Velid bin Abdülmelik, onu hicretin

[104]Tabiîn âlimi Muhammed İbn Sirin, Osman bin Affan'ın halifeliği döneminde doğdu ve annesi, efendimiz Ebu Bekir el-Sıddık'ın mevlası Safiye idi. Babası ise, Vasıt ile Bağdat arasında bulunan Gercaya kasabasındandır. İbn Sirin çok ibadet eder, gıybetten nefret eder, kardeşlerini korurdu. İbn Avn, Ahmed İbn Hanbel ve Osman el-Betti gibi âlimler onu övmüştür. İbn Sirin, Peygamberimizin ashabından otuz kişiyi görmüştür. Daha fazla bilgi için bakınız: Vesîm el Hetîb, İslami İlmi Araştırmalar Dergisi, sayı 33, 2020, s. 9-21.

[105]Cerh ve Tadil ilminin büyük âlimlerinden, O, İmam Ebu Hatim Muhammed bin İdris bin Munzir bin Davud bin Mehran el-Hanzali el-Ğatafani er-Razi'dir. Rey şehrine nisbet edilmiştir. H. 195 yılında doğmuştur. Söz konusu faziletli ilimlerin seçkin ve tanınmış âlimlerindendir. İlim aramak ve işitmek için ülkeleri dolaştı. Ahmed bin Hanbel ve diğer âlimlerden rivayetlerde bulundu. Ebu Davud, En-Nesai, İbn Mâce ve diğerleri de ondan rivayette bulunmuşlardır. Daha fazla bilgi için bakınız: Abd Rabb Selman Abd Rabb ebu Sa'ilik, Ürdün İslam Araştırmaları Dergisi, sayı 4, yıl 2017, s. 227-265.

[106]Zehebî, "Siyerü İ'lami'n-nübelâ", aynı kaynak, 10/160.

[107]Sebet İbnü'l-Cevzi, Şemseddin Ebu'l-Muzaffar, "Mirâtü'z-Zaman fi Tevarihi'l-E'yân", tahkik: Muhammed Bürkât ve diğerleri, Darü'l-Risâleti'l-'İlmiyye, Şam, 2013, 11/11.

[108]Irak'taki en önemli İslam vilayetlerinden biri. İslami fetih hareketinde stratejik bir üs olarak önemli bir role sahipti. Ayrıca Haricilerden ve Emevi devletine karşı yapılan devrimlerden de zarar gördü. Hz. Ömer döneminde Müslümanlar Basra'nın kurulduğu toprakları ele geçirdiler ve halife Ömer döneminde de Basra şehri kuruldu. Daha fazla bilgi için bakınız: Mühsin sa'd Abdullah, "Raşid Halifeler

seksen yedinci yılında Basra'ya Vali olarak atamıştır. Valilik görevi altı yıl sürdü. Hicretini doksan altıncı yılında Kuteybe bin Müslim'in askerleri Kuteybe'ye isyan ederek onu öldürdüler. El-Velid bu fitneyi ortadan kaldırmak için ondan yardım istedi ve Irak'taki Vasıt Velayetini onun sorumluluğuna verdi. Daha sonra, Hicretin doksan dokuzuncu yılında Halife Süleyman bin Abdul Malik'in teklifiyle Horasan ve çevresinin sorumluluğunu üstlendi.[109]

2.2. Horasan üzerindeki hâkimiyeti, siyaseti ve azledilmesinin nedenleri

Eski Farsçada Horasan doğu bölgelerini tanımlamak için kullanılırdı. Bu isim genel olarak Orta Çağ'ın başlarına kadar kullanıldı. Horasan Farsçada güneşin doğduğu yer anlamına gelen birleşik bir isimdir. Güneşe Farsça'da Horasim denilirdi. Asan ise bir şeyin konumu ve mekânı anlamındaydı. Horasan'ın anlamının Refahlık olduğu da söylenmiştir ancak birinci anlam daha doğrudur. Ve Horasan, geniş coğrafi anlamıyla, Sijistan hariç, kuzeydoğuda bulunan Maveraünnehir'deki tüm bölgeleri kapsamaktadır. Doğu sınırı Hindistan sınırları, batıda Cürcan bölgesi ile arasında bulunan, kuzey Maveraünnehiri çevreleyen bir çöl sınırdı.[110]

H. 21 yılında Nihavend savaşında Müslümanlar, Fars kontrolündeki Irak ülkesini fethettikten ve Fars kralı III. Yezdicerd'in hezimete uğratılmasından sonra, Halife Ömer komutanı Ahnaf İbn Kays'a H. 22 yılında Horasan'a yönelmesini emretti. Biri Tabas, diğeri Karmin denilen iki kale yönünden Horasan'a girildi. Her iki kalede de hurma ağaçları vardı ve bu kaleler Horasan'ın kapısıydı. Tabeseyn ehlinden bir kısım insan Ömer b. el-Hattab'ın yanına geldi ve onunla anlaşıp haraç ödemeyi kabul ettiler. Sonra Herat fethedildi ve üstüne Sehhar bin Fellan el Ebdî atandı. Sonra Nişabur fethedildi. H. 23'te Hz. Ömer'in şehadetinden sonra yerine Osman bin Affan geçti. Abdullah bin Amer bin Kariz, Basra ve Horasan'a atandı. Daha sonra Ziyad bin Ebi Süfyan[111] Basra'ya atandı. H. 31'de Horasan'a yürüdü ve barış yoluyla fethetti. Se-

---

ve Süfyaniler Döneminde Basra Vilayeti", Arap Dili Fakültesi Dergisi, Ezher Üniversitesi, sayı 15, 1996, 89-172.

[109]https://www.alukah.net/culture/0/63498/

[110]Muhammed Sa'd es-Seyyid Ahmed 'Ezeb, aynı akaynak, s. 2-3.

[111]Emevi Halifeliğinin en komutanlarından biridir. Hicretten önce mi hicretten sonra mı doğduğu konusunda ihtilaf vardır. Taif'de doğdu. Hayatının ilk dönemleri hakkında çok fazla bilgi sağlanamamıştır. Babasının ismi bilinmemektedir. Ebu Süfyan'a katılarak Emevi devletinin kurulmasına katkıda

rahs'a gelinceye kadar Tus, Abyord ve Nasa'yı da fethetti ve Merv halkıyla anlaştı. Sonra Kuhistan'ı zorla fethetti. 32 yılında Abdullah bin Aamir, Horasan şehirlerinden Merverruz, Taliqan, Fariyab, Cuzcan ve Toğaristan'ı fethetti. Ali bin Ebi Talib döneminde, Horasan'da Ce'de bin Hubeyre bin Amr bin Aid el-Makhzumi görevlendirildi. Emevi hanedanı döneminde Halife Muaviye bin Ebi Süfyan Horasan'ı Basra Vilayeti'ne kattı ve Cerrah oraya vali olarak atanana kadar valileri sürekli değişti.[112]

Ancak Haccac'ın Cerrah'a idari yönden güveni olmasaydı Cerrah, o dönem Irak'ın en büyük ve en önemli şehirlerinden olan Basra'ya vali olamazdı. Nitekim o dönemde Basra, Doğu'nun fethinin ana üssünü temsil ediyordu. H. 90 yılında, el-Cerrah, Haccac bin Yusuf sayesinde Basra valisi oldu. Böylece el-Cerrah'ın siyasi ve idari hayatı başladı ve el-Cerrah, H. 94 yılına kadar Basra'da bir vali olarak görevini sürdürdü.[113]

Süleyman bin Abdul Malik (H. 96-99) döneminde, Cerrahın idari verimliliği Süleyman'ın yönetim görevini ona yüklemesini sağladı. H. 96'da Halife, Kuteybe bin Müslim El-Bahili'nin öldürülmesinin ardından Irak valisi Yezid bin el-Muhelleb'den Horasan'a gitmesini ve Irak üzerinde el-Cerrrah bin Abdullah El-Hekemî'nin vali olmasını emretti.[114]

Kuteybe'nin öldürülmesi, stratejik ve askeri açıdan Emevi hanedanının tarihinde önemli bir olaydı. H. 96 yılında Velid bin Abdülmelik Şam'da öldü ve kardeşi Süleyman bin Abdul-Malik bin Mervan'a biat edildi. Ancak Kuteybe onun hilafetine razı değildi. Abdülmelik'in kardeşi Abdülaziz'in halifeliği devralmasını istiyordu. Süleyman'ı tahttan indirmek istediler, bu yüzden Horasan'da fitne çıktı ve Kuteybe bin Müslim el-Bahili'nin öldürülmesiyle sona erdi.[115]

H. 98 yılında Yezid bin el-Muhelleb bin Ebi Sufra Horasan eyaletinin, Süleyman bin Abdülmelik bin Mervan tarafından yöneticiliğini üstlendi. Yezid Horasana yürüdü-

---

bulundu. Nitekim kendisi zeki bir politikacıydı. Daha fazla bilgi için bakınız: Hanan Mustafa Raca el-Taqataqa, "Ziyad ibn Ebihi: Heyâtühü ve Nesrühü el Fennî, yüksek lisans tezi, Ürdün Üniversitesi, Lisansüstü Çalışmaları Fakültesi, 2013, s. 1-211.

[112]Muhammed Sa'd es-Seyyid Ahmed 'Ezeb, aynı akaynak, s. 7-10.

[113]Mahmud Şeyt Hattab, el Cerrah, aynı kaynak, s. 742.

[114]Hevle es-Sevvaf, aynı kaynak, s. 299.

[115]Ragıb el Osmanî, "Kuteybe bin Müslim El-Bahili", Hac ve Umre Dergisi, yıl 1960, s. 477-480.

ğünde, Irak'ın başkenti Vasıt[116] şehrine yönetici olarak el Cerrah el Hekemî'yi bıraktı . Nitekim Yezid bin el-Muhelleb bin Ebi Sufra'nın yeniden fetih sürecini başlattığı dönemde bu önemli[117] makama getirilmiştir. Nitekim Yezid Taberistanı fethetti Deylem ve dağ halkıyla savaşıp onları hezimete uğrattı. Aynı yıl, Cürcan halkı Yezid'in kendi yerine bıraktığı yöneticiye ihanet etti. Ve Taberistan'daki savaşını bitirdikten sonra, Cürcan'a yürüdü ve kendi yönetimi altına alıncaya kadar aylarca onlarla savaştı. Onlardan on iki bin kişiyi Cürcan vadisine götürüp öldürdü.[118]

H. 99 yılında Ömer bin Abdülaziz halifeliği devraldı ve Yezid bin el-Muhelleb'i Irak'tan uzaklaştırdı ve Basra ve topraklarına Uday bin Ertat el-Fazari'yi atadı. Kûfe'ye Abdülhamid bin Abdurrahman bin Zeyd bin el-Hattab el-Erac el-Kureyşi'yi gönderdi. Ve yanına Abdülhamid bin Abdurrahmanın kâtibi ebu Zenad'ı verdi. Bu yıl Mekke'de Halife Ömer bin Abdülaziz'in valisi Abdülaziz bin Abdullah bin Halid bin Asid, Kûfe'de Abdülhamid bin Abdürrahman ve Basra'da Uday bin Arta, Horasan'da ise el-Cerrah bin Abdullah Al-Hekemî idi.[119]

Ömer, H. 100 yılında Cerrah'ın Horasan üzerindeki vesayetini resmen onayladı. Yezid bin el Mühelleb'in hapsedildiği günlerde. Bu günler ülke için oldukça zor günlerdi. Çünkü Yezid bin el-Muhelleb, Arapların önde gelen liderlerinden biriydi ve oldukça güçlü bir kabile olan Ezd kabilesine mensuptu. Ayrıca Arap ve Arap olmayan kabileler arasında, özellikle Horasan'da destekçileri oldukça fazlaydı.[120]

Ömer bin Abdülaziz'in politikası genel olarak yumuşak bir politikaydı. İster merkeze yakın isterse uzak eyaletlerde olsun insanlara karşı yumuşak davranırdı. Haraç ile ilgili politikası ve her düzeyde adaleti sağlama politikası vardı. Bu politika nedeniyle

---

[116]Emeviler döneminde Basra ve Kûfe'den sonra Irak'ın üçüncü önemli şehri. Basra ve Kufe arasında bulunmaktadır. Halife Abdülmelik bin Mervan döneminde Irak valisi Haccac bin Yusuf es-Seqafi tarafından yaptırılmıştır. Vasıt şehrinin inşa yılı konusunda tarihçiler ihtilaf etmişlerdir. Tarihçi Behşel, Eslem bin Sehl er-Rezzaz vasıt şehrinin H. 75'te kurulduğunu ifade etmiştir. Daha fazla bilgi için bakınız: Nahid Abdurrazzaq Defter el-Qaysi, "Emeviler döneminde Vasıt madeni paraları", Arap dünyasının eski eserleri üzerine çalışmalar, Bağdat Üniversitesi, 2012, s. 1824.

[117]Mahmud Şeyt Hattab, aynı kaynak, s. 743.

[118]Zehebî, İslam Tarihi, aynı kaynak, 6/269.

[119]Taberî, aynı kaynak, 6/554.

[120]Mahmud Şeyt Hattab, aynı kaynak, s. 743.

gelir ikiye katlandı ve bu da bol malla kendisine geri döndü. Özellikle Cerrah el-Hekem'in vali olduğu Horasan eyaletinin vergileri oldukça gelir sağladı. [121]

Ömer bin Abdülaziz, kendi içtihadına göre önceki fitnelere sebep olan valileri görevden alarak ıslahatlarını gerçekleştirmeye çalıştı. Emevi devletinin her yerinde barışı ve güvenliği sağlama ve askeri harcamaları azaltma isteğiyle valileri azlettikten sonra dâhili durumları düzeltmeye çalıştı. Böylece, İstanbul'u kuşatma görevinde bulunan Mesleme bin Abdülmelik'e beraberindekilerle birlikte geri dönmesini emrederek işe koyuldu. Ve oradaki Müslümanları vuran kıtlık yüzünden ona gıda ve yiyecek gönderdi. Ayrıca Toranda halkına Malatya şehrine dönmelerini tavsiye etti. Ömer savaştan ve insanlara zarar veren şeylerden nefret ederdi. Nitekim savaş sebebiyle devlet bütçesi, faydalarından elde ettiğinden daha fazla harcamaya gitmekteydi. Kaldı ki amaç İslam'ı yaymaksa, barış yoluyla da yayılabilir. Nitekim Ömer, Sind krallarına, topraklarına sahip olmaları ve Müslümanların sahip olduklarına ve Müslümanların yapmakla yükümlü oldukları şeyler yapmakla yükümlü olmaları şartıyla onları İslam'a davet eden mektuplar yazdı.[122]

Politikası nedeniyle, Halife Ömer bin Abdülaziz, el-Cerrah'ı Horasan eyaletinden azletti ve onun yerine Abdurrahman bin Naim el-Quşeyri'yi atadı. H. 100 yılında Cerrah azledildi. Horasan'daki görev süresi bir yıl beş aydı: H. 99 yılında teslim aldı ve H. 100 yılında Ramazan ayında görevden alındı.[123]

Ömer, İslam'a girdikten sonra zimmileri cizyelerinden muaf tuttu. Ancak Horasan valisi Cerrah Müslüman olanlardan cizye vergisi almaya devam ediyordu. Birisi Ömer'e gelerek şöyle dedi: "ey müminlerin emiri, yirmi bin mevali kendilerine rızık verilmeden savaşmakta ve Müslüman olan zımmilerden vergi alınmakta." Bunun üzerine Ömer, Cerrah'a bir mektup yazdı: "her kim namaz kılarsa cizyeyi ondan düşür, insanlar hızlıca İslam'ı kabul etsin." Ve el Cerrah'a şöyle denildi: İnsanlar haraç ödemekten çekindikleri için İslam'a koşuyorlar. Ve mesele o bölgelerin Müslümanları ile sınırlı kalmayıp, zımmiler arasında İslam'ı kabul edenlerin hepsini kapsadı. Bunlar, Emevi devletinin her yerinde izlenen ilkeler haline geldi ve bu yeni bir şey

[121]Muhammed Ali Meğribî, "Ömer bin Abdülaziz: İslami Dayanışma", 1988, s. 39-46.

[122]Celile Naci el-Haşimî, "Halife Ömer bin Abdülaziz'in politikasında mali ve ekonomik reform", Mecelletü'l-Mevrid, yıl 1974, sayı 3, s. 44-73.

[123]Mahmut Şeyt Hattab, aynı kaynak, s. 743.

değildi, çünkü daha önce İslam'ın başlangıcında zimmi halkının Müslümanlarından haraç kaldırılmıştı. Ömer geçmişe dönmüşse, bunun vatandaşlar için bir menfaati ve Emevi devletinin içinden geçtiği şartların gerektirdiği bir menfaati vardır. Aynı şekilde Ömer, Mısır'daki Hayyan bin Şerih[124]'e, İslam'ın haraç nedeniyle ertelendiğini bildirdikten sonra şöyle yazdı: "Ama ondan sonra mektubun bana ulaştı ve seni Mısır ordusuna atadım ve zayıflığını biliyorum. Müslüman olan herkesten cizyeyi düşür." Ama onun toprağı ve evi, Allah'ın Fey'i idi. Ayrıca Ömer, Haraciyye arazisinin satışını yasaklayan bir emir çıkarmıştı. Bununla ilgili H. 100 yılında insanlara okunan bir kitap yazdı. Ve onlara, o topraktan vergi alınmadığını ve üşr arazisi olduğunu öğretti. H. 100 yılından sonra her kim satın alırsa o satış merduddur.[125]

Halife Ömer bin Abdülaziz tarafından görevden alınması hakkında, Halifenin onu görevden alma sebebi konusunda tarihi kaynaklarda yer alan rivayetler arasında tam bir ittifak yoktur. Bazı rivayetler, görevden alınma nedeninin, Yezid bin el-Muhelleb tarafından görevden alınan Cürcan valisi Cehhm bin Zefer el-Ce'fi'ye karşı tutumundan kaynaklandığını belirtiyor. Cehm, yanında bulunanları hapsetti ve onları bırakıp Cürcan'dan ayrıldı, sonra da Cerrah'tan eman istemek için Horasan'a gitti. Cerrah onu yanına aldı ve bu da onu Halife Ömer bin Abdülaziz ile karşı karşıya getirdi.Cehhm bin Zefer el-Ce'fi, Cerrah'ın kuzenlerinden biri olduğu için bu rivayetin tarihsel gerçeklik tarafından desteklendiğini belirtmekte fayda var. Nitekim iki komutan da neseb olarak Sa'd kabilesine dayanmaktadır.[126]

---

[124]Mısır Hadis âlimlerinden ve güvenilir hukukçulardan. Ömer, Hayyan bin Seric'e, ölü Kıptilerin haraçlarının yaşayanların ödemesini emretmek için mektup gönderdi. Ve Yahya bin Abdullah bin Bakir'in şöyle dediğini duydum: Ebu Seleme bin Abdul Rahman İskenderiye'yi istemek için bir gemiye bindi, bu yüzden onunla kürek çekecek bir adama ihtiyacı vardı, bu yüzden Kıpti bir adamı ücretini ödemeksizin tuttu. Bunun hakkında konuştu ve "İhtiyacımız olursa köle gibiler" dedi. Abdül Malik bin Mesleme bize İbn Lahi'ah'tan, Salt bin Ebi Asım'dan, Ömer bin Abdülaziz'in kitabını Hayyan bin Şureh'e okuduğunu, Mısır'ın ahitsiz ve akitsiz cebren fethedildiğini anlattı. Abdurrahman ibni Şureyh'ten, Ubeydullah ibni Ebi Cafer'den naklen Abdülmelik ibn Mesleme bize, İbn Vehb'in anlattıklarına göre, Hayyan, Ömer'e yapay bir ada yapmak için tahtalara ihtiyaç duyduğunu ve bu tahtaların bazı zımmilerde bulunduğunu ancak onlardan almak istemediğini bildirdi. Bunun üzerine Ömer o tahtaları ücretlerini ödeyerek almasını emretti. Daha fazla bilgi için bakınız: İbn E'yen el Kerşî, "Fütuhu Mısr ve Ehbariha", tahkik, Muhammed el Hecerî, Darü'l-Fikr, Beyrut, 1996, s. 103.

[125]Celîle el Haşimî, aynı kaynak, s. 40.

[126]Khevle es-Sevvâf, aynı kaynak, s. 300.

Bu rivayetin tercih edilmesine rağmen, el-Cerrah el-Hekem'in görevden alınmasının sebebinin şu olay olduğu da rivayet edilir. Halife Ömer'e Araplardan iki adam ve yanlarında mevaliden bir kişi geldi. İki Arap konuştu ancak mevali sustu bunun üzerine Ömer: "seni konuşmaktan alıkoyan şey nedir?" Mevali de: "ey mü'minlerin emiri, bizden yirmi bin kişi herhangi bir erzak ve yemek almadan savaşmakta ve Müslüman olan zımmilerden cizye vergisi alınmaya devam etmekte. Emirimiz Cerrah çok sinirli biri ve bizden başkalarına dayanıp şöyle demekte: size hafif geldim ve ben bu gün sinirliyim, Allah'a yemin ederim ki, kavmimden bir adam bana yüz kişiden daha sevimlidir." Ve Cerrah zulümle hareket eden Haccac'ın kılıçlarından bir kılıç sayılmaktadır. Sonra Halife Ömer bin Abdülaziz el-Cerrah'a bir mektup yazarak şöyle dedi: "Her kim ki senin kıblene dönüp namaz kılarsa ondan cizye alma." Sonra da Cerrah bir mektup yazarak halife Ömer'e cevap verdi. Bunun üzerine Ömer şöyle cevap verdi: "Allah Hz. Muhammedi bir davetçi olarak gönderdi tahsildar olarak değil."

İbn Kesîr de, Ömer bin Abdülaziz'in, İslam'a dönen kâfirlerden haraç aldığı için cerrahı görevden aldığına dair bir rivayetten bahseder. "Cerrah onlara şöyle diyordu: siz cizye ödememek için Müslüman oluyorsunuz." Bu yüzden onlar da İslam'dan uzaklaştılar ve dinlerine sıkı sıkıya sarılıp haraç ödediler. Halife Ömer de ona şöyle yazdı: "Allah Hz. Muhammedi bir davetçi olarak gönderdi tahsildar olarak değil."[127]

Ömer bin Abdülaziz'in "bana doğru sözlü birini getirin, ona Horasan hakkında sorular soracağım." Bunun üzerine ona "bunun için ebu Miclez'i çağırman gerek" dediler. Bunun üzerine Ömer, Cerrah'a ebu Miclez'i yanına alarak gelmesini ve Horasan savaşına Abdurrahman bin Ne'im el Umari'yi bırakmasını emretti. Cerrah da ayrılmadan önce bir konuşma yaptı ve şöyle dedi: "Ey Horasanlılar, üzerimdeki bu giysilerle ve atımla size geldim. Ve malınıza dokunmadım." Nitekim yanında sadece bir atı ve katırı vardı. Horasan'dan ayrıldı ve Ömer'e geldiğinde Ömer şöyle dedi: "ne zaman çıktın?" o da: "Ramazanda." Dedi. Ömer de "sana sert diyen doğru demiş" dedi. El-Cerrah bundan önce Ömer'e şöyle yazmıştı: "Horasan geldiğim ve fitne içinde boğulmuş bir kavim buldum. Onlara ancak kılıç ve kamçı yeterli geliyordu ancak bunu senin iznin olmadan yapmak istemedim." Ömer de şöyle cevap vermişti: "fitneyi onlardan kaldırmaya çalış, bir mü'mine ya da gayri müslime haksız yere bir

[127]İbn Kesîr, "el Bidaye ve'n-Nihaye", ayı kaynak, 12/668.

kamçı bile vurma, kısasa dikkat et, ve sen ahirette bütün günahların ortaya serileceğini bildiren şu ayetten haberdarsın: "…ne biçim kitap bu, ne küçük bir şey bırakmış, ne büyük, hepsini de sayıp dökmüş…"Bunun üzerine Ömer, Ebu Miclez'e dedi ki: "Bana Abdurrahman bin Abdullah'tan haber ver." O da ""Yetenekli olanı ödüllendirir, düşmana düşmandır, istediğini yapan ve kendisine yardım edecek birini bulursa veren bir hükümdardır" dedi. Ömer sonra Abdurrahman bin Ne'im'i sordu. Miclez de şöyle cevap verdi: "esenliği ve temkinli hareket etmeyi sever." Bunun üzerine Ömer, Abdurrahman bin Ne'im'i Horasan'a vali olarak atadı. El Cerrah'ın dürüstlüğü ve dindarlığı tartışılmazdır ancak İslam'ı uygulamadaki içtihadı Ömer bin Abdul Aziz'inkinden farklıdır. Öyle ki, görevden alınması içtihada dayanıyordu eksikliklerden, sapmalardan veya şüphelerden kaynaklanmıyordu.

Belazurî Cerrah'ın azledilmesine dair bir rivayetten bahseder. Ömer bin Abdülaziz hilafeti devr alınca gayri müslim krallara mektuplar yazdı ve bazıları İslam'ı kabul etti. O dönem Ömer'in Horasan valisi Cerrah idi. Cerrah, Muhalled bin yezid ve beraberindekileri hapsedip Abdullah bin Muemmer el-yeşkeri'yi Maveraünnehir bölgesine gönderdi. Böylece düşman ülkesine girdi ve Çin'e saldırdılar ve fidye ödeyene kadar Türkleri kuşattılar ve ordan da Şaş'a geçtiler. Ömer Müslüman olan Horasan halkından vergiyi kaldırdı ve Müslüman olup han inşa edenlere de vergi yükledi. Sonra Ömer, Cerrah'ın asabi biri olduğunu öğrendi ve kendisine bir mektup yazarak kendisinin Horasan halkını sadece kılıçla ıslah ettiğini söyledi ancak Cerrah bunu inkâr etti ama Ömer yine de onu azletti. Ve ondan geriye kalan borçları ödedi.[128]

[128]Ahmet bin Yahya bin Cabir el Belâzurî, "Fütuhü'l-Büldan", darü mektebeti'l-hilal, Beyrut, 1988, 1/411.

3. BÖLÜM
EL-CERRAH'IN ERMENİSTAN VE HAZAR SAVAŞLARI ÜZERİNDEKİ HÂKİMİYETİ

3.1. Ermenistan: Coğrafyası ve erken İslami fetihler

Ermenistan Güney Kafkasya'da, Anadolu platosunun kuzeydoğusunda yer almaktadır. Doğuda Barza'a şehrinden Babü'l-Ebvab'a kadar uzanan dağlık bir bölgedir. Kuzeyde, şu anda Büyük Kafkasya olarak adlandırılan el Qabq dağı sınırdır. Batıdaki sınırı ise Bizans devletidir. Güney tarafından, Irak ülkesi ve Cezire'nin bazı sınırları ile sınırdır. İşte bunlar, İslam fetihinin ilk günlerinde Ermenistan'ın genel sınırlarıdır. Batı sınırları, Romalılar ve Persler arasında koşullara göre genişleme ve daralma arasında gidip geliyordu.[129] Ermeni bölgesi idari dağılıma göre dört bölümden oluşmaktadır.[130]

1- Birinci Ermenistan ve şu şehirlerin her birini içerir: Sisecan, Erran, Tiflis, Barza, Bilkan, Keble ve Şirvan.

2- İkinci Ermenistan: Cürzan, Bab Firuz Qubad, Soğd Bil ve el-Lakz'dan oluşur.

3- Üçüncü Ermenistan: Debil, el-Besfer Cân, Siracü Tayr, Begrond ve Neşhva.

4- Dördüncü Ermenistan: Khilat, Qalqila[131], Erciş, Şamşât ve Bacunis[132]. Kafkasya bölgesi, Akdeniz havzasının en kuzey doğusunda yer almaktadır ve Kafkas Dağları

---

[129]Coğrafi konumu onu sadece Perslerin ve Romalıların saldırılarına maruz bırakmakla sınırlı kalmamış, aynı zamanda genişleme ve geçici işgalleri de göz önünde bulundurursak açgözlü milletlerin saldırılarına da maruz bırakmıştır. Örneğin Sasani kralı Qubad bin Firuz'un (MS 448-531) komutanlarından bir komutan 12 bin askerle, Ermenistan ülkesinin Romalıların elinde olduğu bir dönemde Erran bölgesini yağmalamıştır. Daha fazla bilgi için bakınız: Mahmud Şeyt Hattab: " Ermenistan'daki İslam fetihlerinin komutanları", s. 21.

[130]Mahmud Şeyt Hattab: "Ermenistan'daki İslam fetihlerinin komutanları", s. 21.

[131]Ahmed bin Yahya dedi ki: Ermeniler Anuşervan günlerinden İslamiyet gelinceye kadar Perslerin elinde kalmış, zaman zaman dağılmışlar ve bazen de mezhep kralları gibi olmuşlar hatta Ermenistan kralı papaz olmuştur. O papaz Ermenistan halkından bir adamdı. Sonra öldü ve ondan sonra onları bir kadın yönetti ve ona Qali deniliyordu, bu kadın bir şehir inşa etti ve o şehre Qali Qaleh adını verdi. Anlamı Qali'nin ihsanıydı. Araplarda Qali Qaleh'i Qalu QaliQala olarak Arapçalaştırdı. Daha fazla bilgi için bakınız: Yakut el Hemevî, "M'ücemü'l-Büldân", 4/299.

ile çevrilidir. Doğu tarafında Hazar Denizi ile çevrilidir ve Batısında da Karadeniz vardır. Böylece, güneyden, Küçük Asya, Şam, Cezire ve İran'da yarım daire şeklindedir. Ülke iki bölgeye ayrılmıştır: Müslüman çoğunluğun yaşadığı, doğusunun ilk İslam fetihlerinde İslam'ı kabul ettiği Kuzey Kafkasya, Bab el-Ebvab bölgesi. Batı kısmına gelince, Çeçenya, İnguş, Çerkez ve Bulgar ülkelerini içeren bölgenin İslamiyeti kabul etmeleri Osmanlı dönemine denk gelmektedir. Modern çağda, Kafkasya'nın kuzey kesiminde, Dağıstan, Chashan, İnguşetya, Kuzey Osetya ve Kabardey olmak üzere dört cumhuriyet bulunmaktadır. Müslümanların ve Hıristiyanların bir karışımını içeren Güney Kafkasya'ya gelince, üç federal cumhuriyet vardır: Müslüman çoğunluğa sahip Azerbaycan ve Hıristiyan çoğunluğa sahip iki cumhuriyet, yani Gürcistan ve Ermenistan. Ermenistan, Kafkas Dağları'nın güneyinde ve Anadolu'nun kuzey doğusunda yer almaktadır.[133]

İslam, Bizans, Süryani ve Ermeni kaynakları bize Ermenistan'ın İslam fetihleri ve İslam hükmünün ve egemenliğinin toprakları üzerindeki dönemin koşulları hakkında çok önemli tarihi bilgi sağlamıştır. Bununla birlikte, bu bilgiler bol olmalarının yanında, biraz çelişkili ve ihtilaflı. Ne var ki İslami ve Ermeni kaynaklar, Cezire, Azerbaycan ve Pers bölgesinin fethinden sonra, muzaffer İslam ordularının Ermenistan topraklarını güneyden fethetmek için o bölgeye geçtikleri konusunda hemfikir. Görünen o ki Müslümanların Ermenistan bölgesine yönelmelerinin, Ermenistan'ın İslam İmparatorluğunun sınırında olması ve Bizans İmparatorluğuyla sınırdaş olması gibi stratejik önemli sebepleri vardı. Ayrıca bölgenin fethedilmesi, bölgede İslami çağrı-

---

[132]İbn Khardazibeh, el Mesâlik ve'l-Memalik adlı kitabında şehirlerin ayrıntılarını ve aralarındaki mesafeleri şöyle anlatır: "Ermenistan'a giden yol: Versan'dan Barza'a'ya sekiz yol vardır, Barza'a'den Tiflis'e on yol, Barza'a'dan Babü'l-Ebvab'a on beş yol, Barza'a'dan Debil'e yedi yol vardır. Merned ile Vadâ ve Neşva arası on fersah, Debil ile arası yirmi fersah, Versan ile Dermân arası üç fersah, Bilkan ile arası dokuz fersah, Barza'a ile arası on dört fersah, Barza'a ile Bez arası otuz fersahtır. Birinci Ermenistan: Sisecan, Erran, Tiflis, Barza'a, Bilkan, Kıble ve Şirwan, ikinci Ermenistan: Cürzan, Bab Firuz Qubad, Soğd Bil ve el-Lakz, üçüncü Ermenistan: Debil, el-Besfer Cân, Siracü Tayr, Begrond ve Neşhva, dördüncü Ermenistan: Khilat, Qalqila, Erciş, Şamşât ve Bacunis. Daha fazla bilgi için bakınız: İbn Khardazibeh olarak bilinen ebü'l-Qasim Ubeyd bin Abdullah, "el Mesâlik ve'l-Memalik ", 1889, Beyrut, s. 122.

[133]Muhammed Abdullah Ahmed ve İmad Kamil Mer'i, "H. yedinci / M. On ikinci yüzyılın sonuna kadar Kafkasya'da (Ermenistan ve Azerbaycan) İlmi Yaşam", Mezopotamya Edebiyat dergisi, sayı 74, yıl 208, s. 404.

nın yayılmasıyla Şam'ın ve Cezire'nin güvenliğinin sağlanmasına yol açacaktı. Nitekim bölge Bizanslılarla yapılacak savaşlar için bir üs haline gelecekti.[134]

Belazurî Fütuhu'l-Büldan adlı eserinde Ermenistan'ın fethi konusuna bir bölüm ayırıp H. 19 yılındaki fetih hareketlerinden uzun uzadıya bahsetmiştir. Şöyle ki: " ebu Eyyub er-Reqî el Mueddip bana bildirdi dedi ki: el Heccac bin Ebi Müni' er-Resâfî babasından o da dedesinden bana bildirdi dedi ki: " İyad, Rakka'yı, sonra Ruha'yı, sonra Harran'ı ve ardından Samsat'ı tek bir barış anlaşmasıyla fethetti. Sonra Suruc'a, Raskifa'ya ve Beyaz Topraklara geldi ve onları yendi ve kalelerinin halkıyla Ruha ile anlaştığı gibi onlarla da anlaştı. Sonra Samsat halkı kendisine ihanet etti ve bunu işitince yanlarına döndü ve fethedinceye kadar orayı kuşattı. Ruha halkının anlaşmayı bozduğu haberi kendisine ulaşınca onların üstüne yürüdü ve onlar da şehrin kapılarını kendisine açtılar ve İyad oraya bir idareci tayin etti. Sonra Fırat'ın Menbiç ve çevre köylerine gelip orayı da fethetti. Sonra Rasulayn'a geldi ancak oraya hiç yaklaşmadan orayı terk etti. Tüm bunlar H. 19 yılında gerçekleşti.[135]

İbn Kesîr ed-Dimeşqî el bidaye ve'n-Nihaye adlı eserinde Ermenistan'ın fethinden detaylıca bahsetmiş, fetih süreciyle ilgili tarihsel anlatıları ve başta Osman bin ebi'l-As olmak üzere fetih komutanları ile ilgili eski eserleri aktarmıştır.[136]

Daha sonra Müslümanlar, H. 22 yılında Azerbaycan'ı fethettiler. Bundan sonra da dikkatler, Azerbaycan'ı ve fethedilen Pers ülkelerini geri almak amacıyla yeniden toparlanma ve karşı saldırı için Kuzeye çekilen Sasani ordusunun kalıntılarını takip etme düşüncesiyle kuzey Ermenistan ve Süraka bin Amr komutasında anlaşma yoluya fethedilen Babü'l-Ebvab ve Erran yönünde ilerlemeye çevrildi. Bu fetih, Babü'l-Ebvab'ın Hazar ile İran arasındaki önemli coğrafi konumu sebebiyle Müslümanlar için hayati önem taşıyordu. Çünkü Kafkas dağları genişliklerinde Hazar halkına gelecek yardımları engelleyen engeller ve kaleler bulunmaktaydı. Sonra Müslümanlar Mokan'a ve Tiflis'e yöneldiler, ardından İslam fetihleri Ermenistan bölgesindeki şehirlerde arka arkaya devam etti. Selman bin Rebi'e el Bâhilî, Tilsan ve Barzandı fethetti. Sonra Bilqan anlaşmayla fethedildi. Sonra Selman el Bahilî Ress ve Kur bölge-

[134]Fayez Necip İskender, "Ermenistan'da İslami Fetihler (H. 11-40)", 1983, s. 28.

[135]Belâzurî, "Fütuhu'l-Büldan", aynı kaynak, s. 176.

[136]Daha fazla bilgi için bakınız: İbn Kesîr, aynı kaynak, s. 10/86.

lerine gidip o bölgeleri de fethetti. Şamşat da, H. 19 yılında Ömer bin El-Hattab'ın halifeliği döneminde Habib bin Mesleme el-Fihri tarafından fethedildi.[137]

Emeviler devrinde ise Muaviye bin Ebî Süfyan zamanında fetihler dengeli bir şekilde ilerlemiştir. Ancak doğudaki bu bölgelerin çoğu, Velid bin Abdülmelik zamanına kadar İslam devletine tamamen teslim olmadı. Bunun nedeni, Müslümanların Batı Cephesi fetihlerinde izledikleri Araplaştırma ve iskân politikasını bu bölgelerin fethinde izlememiş olmalarıdır. Kabilelerin itaate riayet etmeleri ve barış antlaşmasını kabul etmeleri yeterliydi, bu yüzden Müslümanlar bununla yetinip, haraç ödenmesi şartıyla yönetimi oranın yerli halkına bırakarak onları terk ediyorlardı. Bu temelde, Emevi devleti, bu bölgelerde kendisine karşı yapılan dış ayaklanmalar ve İslam hilafetinin merkezi Şam'a yakın vilayetlerdeki iç çekişmelere eşlik eden isyanlar sebebiyle zorluk çekmiştir. Tıpkı Doğu Sicistan'ın en ünlü Türk hükümdarı Ratbil'in İbnü'l-Eş'as'ın fitnesini fırsat bilerek Müslümanlarla yaptığı ahdi bozması gibi. Öyle ki durum İbnü'l-Eş'as'ın, Ratbil'den verginin kaldırılmasına karşılık teslim edilmesine kadar gitti.[138]

Ermenistan, Halife Osman bin Affan[139]'ın şehadetinden bu yana Arap İslam devletini saran fitnelerden izole edilmiş değildi. Nitekim hicrî 73 yılında Emevilerin Abdullah bin Zübeyr ile olan çekişme ve savaşlarında bölgede ayaklanma oldu. Bunun üzerine Abdülmelik bin Mervan, kardeşi Muhammed bin Mervan'ı Cezire ve Ermenistan

[137]Daha fazla ayrıntı için bakınız: Mahmud Şeyt Hattab, "Ermenistan'daki İslam fetihlerinin komutanları", s. 55-65.

[138]Daha fazla ayrıntı için bakınız: Nadiye Mahmud Mustafa, "Fetihler devleti Emevi Devleti", s. 44-49.

[139]Halife Osman bin Affan'ın (r.a) siyaseti, sahabe içinde farklı tavırlar ortaya çıkardı. Kimileri tarafından eleştirilirken kimileri de onu destekledi. Osman bin Affan ile diğer sahabeler arasındaki ihtilaflar hakkında birçok rivayet nakledilmiştir. Halife Osman'ın sürgüne gönderdiği ebu Zer el Gıffarî gibi. Tabari, bunun bir anlaşmazlığın varlığını desteklemesine rağmen, bunun Halife tarafından yapıldığını reddediyor. Buna rağmen muhaliflerden geri kalanlar Osman bin Affan'ın evinin etrafında toplandı ve onu öldürdüler. Ölümünden sonra ümmet ikiye bölündü, bir grup yeni halife Ali bin Ebi Talib ile, diğer grupta Osman bin Affan'ın katillerinden intikam isteyen şam valisi Muaviye bin ebu Süfyan ile birlikte. Daha fazla bilgi için bakınız: 'Eta Ali Muhammed Rih, "Osman'ın öldürülmesinin fitnesi ve tarihçilerin bu konudaki tutumu: Örnek olarak Taberi", Bilimsel sempozyum araştırması, Muhammediye Alimler Birliği, Uqbe bin Nâfi' araştırma merkezi, sahabe ve tabiin üzerine araştırma, 2013, 1/319-359.

bölgesine atadı ve Muhammed ayaklananlara galip geldi. H. 82 yılında, Muhammed bin Mervan tekrar Ermenistan'a savaş açtı, H. 85 yılında, aralarında bir barış anlaşması yapıldıktan sonra vekiline ihanet etmeleri sebebiyle Ermenistan'a yine saldırdı. H. 91 yılında Velid bin Abdülmelik, Muhammed bin Mervan' Ermenistan'dan azletti ve yerine kardeşi Mesleme bin Abdülmelik'i atadı. Bu yıl Mesleme, Babü'l-Ebvab şehrine tekrar savaş açtı, şehirler ve kaleler fethetti. H. 95 yılında şehir Müslümanlara karşı ayaklandıktan sonra oraya tekrar savaş açtı.[140]

H. 104 yılında Müslüman ordusu Sebît en-Nehârî önderliğinde Ermenistan'dan Hazar bölgesine girdi. Bunun üzerine Hazarlar, Kıpçak[141] ve diğer Türklerin yardımıyla Müslümanlara karşı koymak için bir araya geldiler. Bunun üzerine Mercu'l-Hacer olarak bilinen bir yerde karşı karşıya geldiler ve aralarında şiddetli bir savaş yaşandı. Pek çok Müslüman öldürüldü ve Hazarlar, Müslümanların ellerindeki ganimetleri ele geçirdi. Müslümanlar mağlup bir şekilde Şam'a döndüler ve Yezid yenilmelerinden dolayı onları azarladı. Bunun üzerine komutan Sebît şöyle konuştu: "Ey Müminlerin Emiri, korkak olmadım, düşmanla karşılaşmaktan çekinmedim, atlar atlarla insanlar insanlarla karıştı, mızrağım ve kılıcım kırılana kadar savaştım. Ancak yüce Allah istediğini yaptı." Bu hezimetin ardından Hazarlar diğer bölgelere göz dikip ordular topladılar. Bunun üzerine Yezid bin Abdülmelik, Hazarlara ve diğer düşman bölgelerine saldırması için Cerrah el-Hekemi'yi büyük bir orduyla bölgeye gönderdi.[142]

3.2. el-Cerrah el-Hekemî ve Hazarlarla yapılan askeri çatışmalar

Hazarlar'ın tarihi ve İslam bölgelerindeki fetihlerde rolleri hakkında kısa bir inceleme yapmanın, bu önemli görev için Cerrah el Hekemi'nin seçilmesinin sebebinin açıklanmasında faydası olacaktır. Nitekim İslam tarihini takip eden biri, Hazarları

[140]Mahmud Şeyt Hattab, aynı kaynak, s. 70-73.

[141]Qıfcaq veya Qıpçak, Orta Çağ'daki Türk kabilelerinin birliği. MS 11. ve 13. yüzyıllar arasındaki Türk yayılma döneminde Avrasya bozkırlarının geniş alanlarını fethettiler. İlk ortaya çıktıkları zaman, İkinci Türk Kağanlığının bir parçası olarak sekizinci yüzyıldır. Büyük olasılıkla, sonraki yüzyıllarda genişledikleri Altay bölgesinde yaşadılar. Önce Kimak Kağanlığı'nın bir parçası olarak ve daha sonra Kumanlar ile ittifakın bir parçası olarak yaşadılar. MS 13. yüzyılda Moğol istilasına maruz kaldılar. Bakınız: https://ar.wikipedia.org/wiki/

[142]Daha fazla bilgi için bakınız: İbnü'l-Esîr, "El Kâmil fi't-Târîh, 4/361.

Doğuda Emevi hanedanını tehdit eden en büyük tehlikelerden biri yapan büyük bir güce sahip olduğunu bilir.

Türk Hazar kabilesinin Yahudiliğe geçişinden ve Doğu Avrupa'ya göçünden bahseden Macar yazar Arthur Koestler'in 1977'de Londra'da yayınlanan On Üçüncü Kabile kitabı okunabilir. Kitap Yahudi tarafgirliğiyle kaleme alınmış olsa da Hazar İmparatorluğu'nun ortaya çıkışı, Yahudi inancına dönüşmesi, çöküşü ve beşeri mirasının Doğu Avrupa'da dağılması hakkında güzel ve derin bir entelektüel gezidir. Koestler'in kaynakları Bizans, Arapça, İbranice, Farsça ve Doğu Avrupa yazılarından oluşmaktadır. Kitap, ilk bölümünde kuruluş hikâyesini ele alıyor. Bölümlerinden biri de bölgede Müslümanlar, Hazarlar ve Bizans arasında meydana gelen çatışmayı ele almaktadır. Nitekim Hazar İmparatorluğu, Arap ve İslam fetihlerinin önünde aşılmaz bir baraj olarak durmuş ve Müslüman Arapların Doğu Avrupa'ya girmesini ve Bizans'ın kuşatılmasını engellemiştir. Koestler bunu Hazar İmparatorluğu'nun coğrafi konumunun önemine bağlamaktadır. Ve Hazar'ın fethi, Kafkas ve gerisindeki bölgelerin fetih anahtarıdır.[143]

Bir Türk milleti olan Hazarlar'ın Medeniyeti orta çağda kurulmuştur. Sınırları kabaca şu şekildedir: Kuzeyden Rus ve Bulgar[144] ülkeleri ile çevrilidir. Güneyinde Kafkasya, Erran sınırları ve Rehab eyaleti bulunur. Batıda,en önemli şehirleri İtil ve Bellanger olan şimdiki Gürcistan ülkesi bulunur.Hazarlar, eski zamanlardan beri cesaretleri ve dövüş sanatları becerileri ile ünlüdürler. Sık sık Kafkasya'nın güney bölgelerine saldırılar düzenlediler. Özellikle Gürcistan ve Erran bölgelerine akınlar düzenlediler. Öyle ki bu saldırılar, Pers Kralı Kisra Nuşirevan'ı, Babü'l-Ebvab şehrini inşa etmeye ve onu güney Kafkas bölgelerinden gelen saldırıları önleyen aşılmaz bir engel olarak güçlendirmeye zorladı. Hazarlarda krallık babadan oğula geçiyordu ve krallarının

[143]Daha fazla bilgi için bakınız: Muhammed el-Es'ed, "Hazar İmparatorluğu: Mitolojinin çökertilmesi", Çağdaş Arap Düşüncesi Dergisi, sayı 26, yıl 1983, s. 145-148.

[144]Kabilelerden oluşan, Bulgaristan bölgesinde iskân etmiş olan Slav kökenli ırksal bir topluluk. Bulgar toplumu, birçok Türk kabilesi ile birlikte oluşmuştur. Dilleri Türklerin dilinden farklıdır ancak Hazarların diline benzemektedir. Aralarında putperestlik, Hıristiyanlık ve İslam yayılmıştır. Tarihçiler, Bulgarların, H. 310 yılında Abbasi Halifesi Muktedir Billah zamanında, kralları Alemiş zamanında İslam'a girdiklerini belirtirler. Daha fazla bilgi için bakınız: 'imad Kâmil Mer'î el-Lehîbî, "Kuzey Kafkasya'da Bulgaristan İslam Devleti", Kerkük Üniversitesi, Kerkük Üniversitesi İnsan Araştırmaları Dergisi, 2013, sayı 3, s. 171-194.

lakabı Hakan idi. Hazarlar, güneşe ve ateşe tapınma gibi putperest tapınmanın karışımına sahip bir millettir. Bunun yanında bir kısmı Hristiyanlığa ve Yahudiliğe geçmiştir. Hazarlar, MS altıncı yüzyıldan itibaren Moğolistan'dan Çin'in kuzey sınırlarına ve Karadeniz'e kadar uzanan bir imparatorluk kurdular. [145]

Hazarların kökeni ve adlarının anlamı ile ilgili tarihsel bakış açılarından biri de Hazarların MS 550 yılı civarında Avrupa sınırlarına gelmiş bir halk olduklarıdır. Bu teoriye göre Hazar soyu Hunlarla[146] sınırlıdır. Attila'nın elçisi persicus, ms 448'de syzia'da yaşayanlar ve Hunlara tabi olan Halklar hakkında konuştuğunda, aralarında ektazer diye bilinen bir şiir olduğundan bahseder ve bu ifade basitçe Ak Hazar anlamına gelir yani beyaz renkli Hazarlar. Ve MS 552'de bir diyalogda bunlara atıfta bulunan Jordanes şöyle demiştir: "Onlar tarımla uğraşmayan, ancak geçimleri avcılık ve sürü gütmelerine bağlı olan savaşçı bir millettir."[147]

El-Cerrah'ın Ermenistan üzerindeki valiliği ve Hazarlara karşı yürüttüğü hamleler ile ilgili kaynakların kıt ve özellikle yıllar açısından bazen çelişkili olduğunu belirtmekte fayda var. Dr. Abdülmün'im Muhtâr Emîn, "Arap Hazar ilişkilerinin kaynaklarına analitik bir bakış" adlı araştırmasında şunu demektedir: "Bugün öğrenci, Arap-Hazar ilişkilerinin orijinal kaynaklarını incelemeye çalışırken büyük zorluklarla karşılaşmaktadır. Bu, Arapça'dan tercüme edilen Farsça ve Türkçe kaynakların doğası gereğidir. Bu Arapça kaynaklar, Arap yıllıklarında, Arap coğrafyacılarının kitaplarında ve Arap-Hazar olaylarını yakından ilgilendiren mütercimler tarafından yapılan tercümelerde yoğunlaşmıştır." Doktor bu araştırmada tartışmalı olan bölgede valilik yetkisini üstlenen Cerrah ve diğer valilerin görev tarihleri ile ilgili tutarsızlık sorunu-

[145]Se'îd Abdülcevad ebu Zeyd, "Emevi hanedanı döneminin sonuna kadar Müslümanlar ve Hazarlar arasındaki askeri çatışmalar.", Sanat Fakültesi Bilimsel Dergisi, sayı 63, yıl 2017, s. 17.

[146]Ak Hun Krallığı, Orta Çağ'ın başlarında Orta Asya'daki olayların gidişatını etkileyen en önemli siyasi oluşumlardan biridir. Afganistan, Hindistan, Pakistan ve Çin'in bazı bölgelerinin yanı sıra, Daha sonra Türkmenistan, Tacikistan, Özbekistan ve Kazakistan devleti olarak bilinen bölgeleri içeren güçlü bir krallık kurmayı başardılar. Bu krallık, olayların gidişatını etkilemeyi ve eski güçlü krallıkları yıkmayı başardı. İpek Yolu'nun kontrolünü ele geçirdi ve Hun lideri Attila zamanında Roma'ya doğru ilerleyerek bölgeyi kuşatmayı başardı. Daha fazla bilgi için bakınız: Muhammed Osman Abdülcelil, "MS beşinci ve altıncı yüzyıllarda Ak Hun Krallığı ve komşu güçlerle siyasi ilişkisi", Edebiyat Fakültesi Dergisi, sayı 4, 2014, 127-170.

[147]M Dunlop, "Hazar Yahudilerinin Tarihi", tercüme: Süheyl Zekâr: Darü Hisân, Şam, 1990, s. 24.

na açıkça işaret etmekte ve şöyle söylemektedir "Açıklığa kavuşturulamayan en önemli sorunlar arasında Sa'îd bin Amr el-Herşîi, el-Cerrah bin Abdullah el-Hekemî ve Mervan bin Muhammed'in valilik tarihleri ile ilgili tarih sorunu yer alıyor. Hem kaç kez vali olduğunun hem de bazı olayların çıktığı tarihin tam olarak bilinmemesi sorunu…[148]

H. 103 yılındaki olayların tarihsel bağlamına dönersek, Hazarlar, Alân'a saldırdı ve doğuda İslam cephesinde kargaşaya neden oldu. Hazarlar, bahsettiğimiz gibi, Sebît en-Nehravanî'yi bozguna uğrattı ve bu durum halifenin çok sinirlenmesine sebep oldu. Bu dönemde İslam yurduna yönelik tehdit çok büyük olmuştur. Hazarlar tekrar Müslümanları yenmek için hazırlanmaya başladılar ve işte Cerrah el Hekemî'nin dönemi geldi. H. 104 yılında kendisine toprakları içinde düşmana karşı savaş açması için emir verildi. Nitekim haber Cerrah'a ulaştığında, Hazarların el Bab'a saldırmak için döndüğü sırada güçlü bir orduyla onların üstüne yürüdü. O zaman Mesleme[149] de el Bab'da kendini korumak için içeriye çekilmişti. El-Cerrah el-Hekemî, fırsat beklemek ve gerekli önlemleri almak için ordusunu birkaç gün dinlendirdiği Berza'a'ya geldi.[150]

El-Cerrah, ordusunda bulunan Kafkas Dağları halkından bazılarının Hazar kralına, Cerrah'ın ordusuyla geldiğini ona haber verdiğini duydu. Bunun üzerine Cerrah birkaç gün konaklama kararı aldı. O adam Hazar kralına bir mektup yazarak Cerrahın orada konakladığını ve Müslümanların ona göz dikmesin diye hareket etmeyi bırakmasını tavsiye etti. Müslüman ordusu üzerine gece çöktüğünde, Cerrah hareket emrini verdi ve Bab el-Ebvab şehrine varıncaya kadar güçlü bir şekilde yürüdüler. Ancak Cerrah Hazarları bozguna uğratamadı. Anlaşılan Hazar ordusu kendi bölgelerine

[148]Daha fazla ayrıntı için bakınız: Dr. Abdülmün'im Muhtâr Emîn, "Arap Hazar ilişkilerinin kaynaklarına analitik bir bakış", Arapça Dil Akademisi Dergisi, Şam, yıl 1979, 44/579-610.

[149]Velid bin Abdülmelik, amcası Muhammed bin Mervan'ı H. 91 yılında Cezire ve Ermenistan'ın valiliğinden azletti. Onun yerine kardeşi Mesleme bin Abdülmelik'i atadı. Aynı yıl, Mesleme Babü'l-Ebvab şehrini işgal etti, şehirleri ve kaleleri fethetti ve üzerine mancınıklar kurdu. Mesleme, sonraki yıllarını Bizans bölgesinde savaşarak geçirdi. H. 95 yılında Mesleme yeniden Baü'l-Ebvab şehrini işgal etti ve fethedip yıktı, on ya da dokuz yıl sonra yeniden inşa etti. Şehir yeniden canlandı ve Müslümanlar oraya geri döndü. Mesleme H. 96 ve 97 yıllarında Bizans bölgelerine savaş açtı. H. 98'de Mesleme azledildi.

[150]Dunlop, aynı kaynak, s. 101.

çekilmişlerdi. Müslümanlar Babü'l-Ebvab şehrine girdiler ve ganimetleri alıp sabah geri döndüler.[151]

Gariptir ki İbn Kesîr ed-Dımeşqî, Cerrah el-Hekemî'nin fetihlerini H. 104 ve 105 yıllarındaki olaylar başlığı altında özet olarak vermekle yetinmiştir.

1- H. 105 yılına girildiğinde: "Ermenistan ve Azerbaycan naibi Cerrah el-Hekemî Türk topraklarına savaş açtı, Bellenger'i fethetti ve Türkleri hezimete uğrattı, onları ve zürriyetlerini suda boğdu ve onların birçoğunu da esir aldı. Sonra da Bellenger'i takip eden kaleleri fethedip oradaki halkı sürgüne gönderdi."

2- H. 105 yılına girildiğinde: "el-Cerrah bin Abdullah el-Hekemî, Lân bölgesini işgal etti ve birçok kaleyi fethetti. Çokça ganimet elde etti ve Türklerin çocuklarını esir aldı.[152]

Taberi de Cerrah'ın askeri etkisini kısa cümlelerle özet geçmiştir.[153] Aynı şekilde İbnü'l-Cevzî de "El-Muntazam fi Tarih al-Mülûk ve'l-Umem" adlı kitabında Cerrah'ın doğu ülkelerindeki askeri durumu hakkında iki satırla yetinmiştir.[154]

Ancak İbnü'l-Esîr el Kamil fi't-Tarih adlı eserinde Cerrah'ın Ermenistan'da valiliği ve Bellenger'in fethi hakkında detaylıca bilgi vermiştir. "Müslümanlara karşı bahsi geçen galibiyetten sonra Hazarlar diğer bölgelere de göz diktiler ve toplanıp ordular kurdular. Bunun üzerine halife Yezid bin Abdülmelik, Cerrah el Hekemî'yi büyük bir orduyla destekleyip oraya gönderdi ve Hazarların ve diğer düşmanların topraklarını alma amacıyla savaş açmasını emretti. Hazarlar krallarının oğlu ile birlikte Cerrah'ın üstüne yürüdüler, Ran Nehri'nde karşılaştılar ve şiddetli bir savaşa girdiler. Cerrah ordusunu cesaretlendirdi ve savaş kızıştı, Müslümanlar onları yenip öldürdüler ve esir aldılar, onlardan birçoğu öldürüldü ve Müslümanlar sahip oldukları her şeyi ele geçirdiler. Sonra cerrah Yarghwa[155] adlı bir şehre yürüdü ve orada altı gün

[151]Mahmud Şeyt Hattab, Cerrah el Hekemî, aynı kaynak, s. 736-737.

[152]İbn Kesîr el bidâye ve'n-Nihâye, aynı kaynak, 13/11-13.

[153]Bakınız: Taberî, "Târîhü'r-Rüsül ve'l-Mülûk", 7/16-21

[154]Daha fazlası için bakınız: İbnü'l-Cevzi, "el-Muntezam", aynı kaynak, 7/89.

[155]Daha fazlası için bakınız, İbn Haldun, "Kitabü'l-İber", 3/105.

kalıp onları öldürmek istedi ancak halk eman istedi ve onlara eman verilip sürgün edildiler.[156]

Halife bin Heyyat Tarihi'nin müellifi Halif bin Heyyat el-Esfari, et-Taberi ve İbn Kesir gibi büyük tarihçilerin, ihmal mi ettiklerini yoksa görmezden mi geldiklerini bilmediğimiz birçokayrıntıdan bahseder. Halife bin Heyyat, eserinde, el-Cerrah'ın Bellinger'i H. 104 yılının Rebiülevvel ayının üçüncü günü Pazar gününde fethettiğini zikretmiştir. "el-Cerrah hakanın oğluyla, el Bab şehrine iki fersah uzaklıktaki Erran Nehri üzerinde karşı karşıya geldi. Şiddetli bir şekilde savaştılar ve hakanın oğlu (yani hazar ordusu) yenildi. Müslümanlar onların peşinden gittiler, onları öldürdüler ve bir kısmını esir aldılar." Daha sonra Ebu Halid'den, Ebu'l-Bara el-Numeyrî'den rivâyete göre ona şöyle dediğini rivayet eder: "karşı taraf, el Cerrah'tan sulh istedi oda sürgün edilmeleri karşılığında sulh teklifini kabul etti ve Yarghva şehrine yürüdü. Orda da şehir halkı sulh istedi ve sürgün edilmeleri karşılığında el Cerrah sulh teklifini kabul etti." Cerrah'ın o bölgelerin insanlarına karşı politikasına ilişkin bir başka rivayeti de şöyle anlatır: "Ebu el-Bara dedi ki: Sevade bana söyledi - ve o dürüst bir yaşlı adamdı - dedi ki: el-Cerrah ile Bellinger'deydik, Müslüman bir adam çıktı ve dedi ki: Kim kendini Allah için satar? Sonra, sayıları otuzu bulan bir grup ona icabet etti ve sabitlenmiş ve birbirine bağlanmış arabaları[157] çekmeye başladılar. Arabaların biri yerinden sökülünce diğerleri de onu takip etti ve yaklaşık üç yüz araba Müslüman ordugâhına yürütüldü. Sonra da Bellinger halkını kuşattılar. Halk kapıdan çıktı ve Bellenger'in sahibi berzun[158] sırtında kaçarak ortadan kayboldu. Böylece Cerrah Bellenger'i ele geçirdi. Sonra İbnü'l-Kelbi'den rivayet edilen bir rivayeti aktarır: "İbnü'l-Kelbî dedi ki, H. 105 yılında el-Cerrah Lân'a saldırdı, Bellenger'in öbür tarafındaki şehirlere kadar geldi. Bazılarını fethetti bazılarını tahliye etti ve birçok insanı öldürüp ganimetleri topladı.[159]

---

[156]İbnü'l-Esîr, "el-Kâmil fi't-Târîh", 4/388.

[157]El-Cerrah'ın savaş günlerinde karşılaştığı ana engel, birbirine bağlanmış at arabalarından yapılmış yükseltilmiş bir bariyerdi. Kale çevresindeki yüksek yerlere yerleştirilmiş. Ve saldırı gerçekleştiğinde saldırganlar kendilerine atılan okların altında kendilerini çok zor bir durumda buluyorlardı. Ancak onlar da arabaları birbirine bağlayan ipi kesip en aşağıdan çekince bu engelden kurtulmuş oluyorlardı. Daha fazla bilgi için bakınız: Dunlop, aynı kaynak, s. 103.

[158]Eşek ile atın çiftleştirilmesiyle meydana gelen hayvan. Ancak katırın tersi olacak şekilde.

[159]Halife Hayyat, aynı kaynak, s. 329-331.

Bellenger'in fethi sonucunda dikkat çeken şey Hazarların büyük bir servete sahip olmalarıydı. Nitekim Hazarlar büyük bir refahiyet içindeydiler. Bellenger'in fethinden sonra ganimet dağıtımı yapıldığında her atlıya üç yüz dinar düşmüştü. Eğer ganimet alanların sayısı abartılı değilse, ganimet alanların sayısı otuz bine ulaştığı söylenmiştir. Sonuç olarak, bu çok büyük bir ganimetin elde edildiğini ortaya koyuyor. Fetihten sonra Bellinger'in Hazarlı hükümdarı bir avuç adamla birlikte Semender[160] 'e kaçtı. Karısı ve oğlu esir edildi ve köle olarak on bin dirheme Cerrah'a satıldı. Cerrah da onları iyi niyet göstergesi olarak Hazar hükümdarına gönderdi. El-Cerrah'ın, İslam'ın egemenliğine boyun eğmesi karşılığında Hazarlı hükümdara kayıplarını geri ödemeyi teklif ettiği ve hükümdarın da bunu kabul ettiği rivayet edilir. Ancak bu son rivayetin sahih olmadığı görünüyor. Ancak Bellinger'in düşüşünden sonra köyler dağıldı, yakındaki kaleler yıkıldı ve nüfusun çoğu göç etti.[161]

El Cerrah el Hekemî Tiflis halkına bir mektup gönderdi. Bu mektubu Belazuri Fütuhu'l-Büldan adlı eserinde nakletmiştir. "Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla. Bu, Cerrah bin Abdullah'ın Cürzan Kuresinin (ilçesinin) Menengelis Rüstak[162] ındaki (mahallesindeki) Tiflis halkına yazdığı bir mektuptur. Habib bin Mesleme tarafından küçük bir cizye karşılığında eman isteği üzerine gönderdiğiniz mektubunuz bana gelmiştir. Menengelis mahallesinden Avari ve Sebina denilen araziler ve üzüm bağları, Cürzan ilçesinin Qahvit mahallesindeki Vedidun halkının doyurulması karşılığı ve bütün bu şartlar üzerine her sene yüz dirhem vergi verilmesi karşılığında onlara eman verdim. Yapılan ödemeler sonunda geri kalan gelirler onlarındır. Mektubumun okunduğu her kes bu yükümlülükler dışında görevlerle görevlendirilmeyecektir inşaallah." [163]

---

[160]Hazar ülkesinde sekiz günlük mesafeyle Bab el-Ebvab'ın öbür tarafında bir şehir. Kisra Anuşierwan bin Qubad, tarafından inşa edilmiştir. El Ezherî: Semender, Hazarlar krallığında bir yer. Salman bin Rabia onu fethedip aralarında yedi günlük yürüyüş mesafesi olan İtil şehrine geçti. Istaharî şöyle dedi: Semender şehri İtil ve Babü'l-Ebvab şehirleri arasında birçok bostana sahip bir şehir. İçinde yaklaşık dört bin üzüm bağı olduğu söylenmiştir ki sahip olduğu meyveler çoğunlukla üzümdür. Orada bir grup Müslüman yaşıyordu ve ahşaptan bir mescitleri vardı. Daha fazla bilgi için bakınız: Yakut el Hemevî, "mu'cemü'l-Büldan", 3/252.

[161]Donlup, aynı kaynak, s. 105.

[162]Tarlaların, köylerin veya evlerin bir arada bulunduğu yerler.

[163]Belazuri, Fütuhu'l-Büldân, aynı kaynak, s. 280.

Belazuri aynı şekilde Cerrah'ın Ermenistan valiliği hakkında da rivayetlerde bulunmuştur. Cerrah'ın, Emeviler dönemi Abdülmelik bin Mervan'ın oğulları yıllarında izlenen idari sistem üzerindeki etkisini ve adalet ve ölçüye önem veren idari kabiliyetini tasvir eden rivayetler: "Cerrah Berzaa'ya gelince ölçü ve tartı farklılıklarını ortadan kaldırdı. Adalet ve dürüstlük üzere sistemler kurdu. Öyle ki şehir halkı Cerrahî olarak adlandırılan ölçüleri edindi ve günümüze kadar kullandı[164] …"[165]

El-Cerrah ordusuyla birlikte, Bellinger'den sonra, içinde Türklerden yaklaşık kırk bin evin bulunduğu Vebender kalesine geldi ve vergi ödemeleri karşılığında onlarla anlaştı. Sonra Cerrah Versan'a geçti ve kış mevsimi geldi. Bu sebeple Müslümanlar orada ikamet ettiler. Cerrah burada Yezid bin Abdülmelik'e fethettiği yerlerin bilgisini ve bölge halkının toplanıp yolları kapattığını bildirerek yardım istedi. Bunun üzerine Yezid, ona Hişam bin Abdülmelik'i Cerrah'a göndererek yardım göndereceğini haber verdi. H. 105 yılında Türkler Ermenistan'a doğru ilerlediler ve Cerrah da Türkleri püskürtmek için onların üstüne yürüdü, iki taraf Ermenistan'da Kur ve Ras nehirleri arasında Zamm adlı bir yerde karşı karşıya geldi ve türkler hezimete uğradı. Görünen o ki Halifenin gönderdiği yardım zamanında gelmiş. Cerrah, geniş ve zengin bir bölge olan Lân'a saldırdı ve tekrar fethetti. Bellinger'in ötesinde birçok şehir ve kaleyi fethetti. H. 107 yılında Hişam bin Abdülmelik Cerrah'ı Ermenistan ve Azerbaycan'dan azledip yerine Mesleme bin Abdülmelik bin Mervan'ı atadı.[166]

Tarihçiler Cerrah'ın Azerbaycan ve Ermenistan'dan azledilmesi hakkında bir nedenden bahsetmemişlerdir. Çünkü Cerrah, komutan ve yönetici olarak yaptığı işlerde yetersiz kalmamıştır. Görünüşe göre Hişam bin Abdülmelik, çatışmaların yoğunlaştığı ve kayıpların arttığı bölgede kardeşinin liderlik yeterliliğinden yararlanmak istedi. Cerrah'ı azletti ve yerine kardeşini atadı.[167]

Görünen o ki görevden alınma nedeni, başka bir nedenden değil, kardeşi Mesleme bin Abdülmelik'i atamaktı. Ancak konu hakkında el-Hatib'in zikrettiği bir rivayet vardır: Cerrah'ı azleden Hişam bin Abdülmelik değil Halife Yezid bin Abdülmelik'ti. Ancak bu rivayet zayıf ve yaşanmamış olabilir. Çünkü Hişam hilafeti üstliendiğinde,

[164]Yani müellifin dönemine kadar.

[165]Belazuri, aynı kaynak, s. 289.

[166]Mahmud şeyt Hattab, "İslami Fetihlerin Komutanları", s. 354.

[167]Mahmud Şeyt Hattab, "el Cerrah el Hekemî", s. 740.

Cerrah'ı H. 105-107 yılları arasında iki yıl üst üste Ermenistan ve Azerbaycan üzerine görevlendirdi. Yaklaşık dört yıl sonra, yani H. 111 yılında, Halife Hişam bin Abdülmelik el-Cerrah'ı, Meslemeyi azlettikten sonra Ermenistan'a geri gönderdi. Belki de bu karar, Hazarların ve Türklerin toplanmaları ve İslam Devletine karşı isyan etmelerinden ve Cerrah'ın askeri tecrübesi ve bölge halkı hakkında bilgi sahibi olmasından kaynaklanmıştır. Gerçekten de Cerrah Tiflis bölgesine varır varmaz beyaz şehirlerini bastı, fethetti ve geri döndü. Fakat Türkler yeniden Hakan'ın oğlunun önderliğinde büyük gruplar halinde toplanarak Lân bölgesinden Erdebil[168] 'e doğru yürüdüler ve şehri kuşattılar. H. 112 yılında Cerrah, Şam, Azerbaycan ve Berzaa Müslüman halkıyla birlikte Erdebil'den çıkarmak için Hakanın ütüne yürüdü. İki grup karşı karşıya geldi, savaş kızıştı, Müslümanlar yenildi ve Cerrah ve beraberindekiler Erdebil'de öldürüldü.[169]

3.3. Şehit Edilmesi ve Hayatı Hakkındaki Tarihi Belge

H. 112 yılı, Arapların Hazarlar karşısında en büyük yenilgiye uğradığı yıl olarak temayüz etmiştir. H. 112 yılında Cerrah'ın ordusuyla Erdebil'e geçip bazı kuvvetleri gözetleme için bölgelere dağıtıp gelişmeleri takip etmek için beklemeye geçtiği zamanda, sayıları 300 bine ulaşan Hazar kuvvetleri Barjik önderliğinde bölgeye akın etti. Hazarlar, Gürcistan Prensi'nden durumlarla ilgili bir mesaj aldılar ve Güney Versan'a yürüdüler. Yerli halk, Cerrah'a savunma pozisyonu almasını ve sırtını kendisine yakın olan Seylan Dağı'na verip gözetleme pozisyonuna geçmesini tavsiye etti. Ancak Cerrah bunu kabul etmedi ve bir risk almaya karar verdi. Elindeki Şamlı ve yerli askerleri bölüklere ayırdı ve açık bir ovada savaşmaya başladı. Hazarlar

[168]Azerbaycan'ın en ünlü şehirlerinden biri. İslam'dan önce bir kasabaydı. Uzunluğu seksen derece, genişliği otuz altı derece ve otuz üç dakikadır. Ebu Avn Zeyc'inde şöyle demiştir: Uzunluğu yetmiş üç buçuk derece, genişliği otuz sekiz derecedir ve o çok büyük bir şehirdir. Onu altı yüz on yedi yılında gördüm ve onu geniş bir arazide inşa edildiğini gördüm. Dışından ve içinden birçok nehir bolca akar. Bununla beraber, ne dışında, ne içinde, ne de bulunduğu bütün mekânda bütün meyvelerin ağaçlarından tek bir ağaç yoktur. Oraya bir şey ekilirse iflah olmaz. Bu, havasının sağlığıyla, suyunun tatlılığıyla, toprağının kalitesiyle ilgilidir. Ancak gördüğüm en şaşırtıcı şeylerden biri, çünkü nedeni gizli. Onunla Hazar Denizi arasında iki günlük bir mesafe vardır ve aralarında sık ağaçlı bir orman vardır. Halkın başına bir iş geldiğinde oraya sığınırlarsa bu orman kendilerine zarar vermek isteyenlerden korur. Bu orman onların kalesidir. Bu ormandan araç gereç yapımı için tahta ihtiyaçlarını giderirler.

[169]Hevle Hemdun Abdullah Savvaf, aynı kaynak, s. 303.

müslümanlardan sayıca çok fazlaydı. Savaşın ikinci gününün akşamıyla birlikte bu gerçek, özellikle müslümanlara moral vermek için kendilerine güvenilen Kuran kurralarının öldürülmesiyle ortaya çıktı. Cerrah'ın öldürülmesi ve kaybedilmesinden sonra Müslümanlar bu felaketi hissettiler, çünkü bu lider çok büyük bir popülariteye sahipti ve onun kaybı o bölge ve çevresindeki Müslümanlar için çok şey ifade ediyordu. Öyle ki Orta Asya'daki insanlar tarafından, o yıl ve sonraki yıllarda Cerrah'ın yenilgisi çokça konuşuldu.[170]

Halife bin Heyyat, bu mağlubiyetin etkilerini ve mağlubiyetin büyüklüğünü şu sözlerle nakletmektedir: "Ebu Halid dedi ki: "ebu Berra dedi ki, H. 112 yılında Cerrah, Erdebil halkını kuşatan hakanın oğluna ilerledi ve şiddetli bir şekilde savaştılar. El-Cerrah, Allah ona rahmet etsin, aynı yılın Ramazan ayının sekizinci günü öldürüldü. Hazarlar Azerbaycan'a galip geldiler ve atlarını Musul'un yakınlarına kadar sürdüler. Erdebil'e mancınıklar kurdular ve Erdebil halkı onlarla savaşmaya devam etti ancak kuşatma üzerlerinde uzadığında teslim oldular ve Hazarlar içeri girerek savaşanları öldürüp geri kalanları esir aldılar." Ebu'l-Hattab adlı bir raviden de rivayet edilmiştir: "Beni Süleym'den bir adam anlattı, dedi ki: Cerrah Erşak'ta öldürüldü. Erşak, Azerbaycan'ın eteklerinde Mukan diyarında bir dağdır.[171]

Cerrah'ın bu yenilgisinin sebebi konusunda ihtilaf vardır. Örneğin İbnü'l-Esir bu yenilginin nedenini Türklerin ve Hazarların Müslümanları aşan büyük bir kalabalığı seferber etmesiyle açıklar[172]. Ancak İbn Kesir, bunun sebebinin İslam ordusunun eksikliğinden kaynaklandığını el Bidaye ve'n-Nihaye adlı eserinde zikreder: "Ordusu tamamlanmadan savaştılar ve Cerrah şehit oldu.[173]

Cerrah'ın savaşı kaybetmesinin nedenlerini şu şekilde özetleyebiliriz:

1- İslam ordusunun yetersizliği.

2- Eksilen teçhizatın yerinin doldurulamaması.

3- Türklerin ve Hazarların sayısal üstünlüğü.

---

[170]Donlup, aynı kaynak, s. 111-112.

[171]Halife bin Heyyat, "Halife bin Hayyat Tarihi", aynı kaynak, s. 342.

[172]İbnü'l-esîr, "el-Kâmil F-fî't-Târîh", 4/393.

[173]İbn Kesir, "el Bidaye ve'n-Nihâye", aynı kaynak, 13/61.

4- Bölgede kış mevsiminin zorlukları.

Kıyısında savaşın meydana geldiği nehre Cerrah nehri ve yakınındaki köprüye de Cerrah köprüsü denildi. Kendisine birçok şair tarafından ağıt yakıldı. Ölümü, doğudaki ve batıdaki müslümanlar üzerinde büyük ve kötü bir etki yarattı.[174]

El-Cerrah el-Hekemî hakkında önemli bir belge

Yazışmaların, yöneticilerin yardımcıları veya düşmanları ile genel siyasetinin bir suretini vermesi sebebiyle birçok tarihi detayın ortaya çıkmasında büyük rolü vardır. Nitekim önemli tarihi bir belge keşfedildi. Rus oryantalist Krachkovsky[175] , Rusya Bilimler Akademisi'nden bahsederken bu belgeden bahsetti. 1933'te, Kufi alfabesiyle yazılmış bir grup Mushaf, bir grup İslami belge ve birçok el yazması yırtık kâğıt satın aldı. Akademi, bu yeni kazanımlara ilgi duydu ve onları incelemeye başladı. Bu belgelerin arasında emirlerden veya bölge halkından birinin el-Cerrah el-Hekimî'ye yazdığı bir mektup vardı. Rus oryantaliste göre mektup Tacikistan'dandı. Krachkovsky, meslektaşı Krachomkoia ile birlikte kapsamlı bir çalışma yaptı. Arap dilinde noktalamanın başladığı tarih ile mektubun yaşı arasında bir karşılaştırma yapıldığı için noktalamanın başlangıç tarihi açısından belgeden yararlanılmıştır. Belge, Arap İslam devletinin siyasi ve tarihi coğrafyası açısından da büyük önem taşımaktadır. Belgenin özelliklerine gelince, geyik veya keçi derisine yazılmış olabilir. Kufi hattıyla yazılmıştır. Boyutları 26 x 18,5 cm'dir. Termitler tarafından yanlarından birçok kısmı yenmiştir. Geriye yalnızca üçte ikisi kaldı ancak geriye kalanlar inceleme ve bilimsel çalışma için yeterliydi.[176]

---

[174]Hevle el Sevvaf, aynı kaynak, s. 305.

[175]İslam medeniyetinde uzmanlaşmış bir Rus oryantalist. Yayın sayısı 458'e ulaşan çok sayıda araştırma makalesi ile ilgilendiği alana katkıda bulunmuştur. 1883'te Litvanya'da doğdu. Babası bir öğretmen okulunun başkanıydı. 1901 yılında Leningrad Üniversitesi Şark Dilleri Bölümü İslam Şark Dilleri kısmına girdi. Arapça bilimleri okudu ve 1910 yazında Leningrad Üniversitesinde Doğu Dilleri Şubesi Kütüphanesi Müdürü olarak atandı. Sonra önemli bazı el yazmalarını incelemek için Avrupa'ya gitti. 1951'de Sovyetler Birliği'nde 68 yaşında öldü. Daha fazla bilgi için bakınız: Ignatius Yulianovitch, "Krachkovsky", Arap Coğrafyası Edebiyatı Tarihi, tercüme: Selahaddin Osman Haşim, Arap Devletleri Üniversitesi, 1957, s. 1-5.

[176]Abdülkerim İbrahim, "el-Cerrah el-Hekemî'nin risalesi ve İslam Devletinin Coğrafyası", Faysal Dergisi, sayı 374, yıl 2002, s. 111-115.

SONUÇ

Emevi devleti, sahip olduğu güçlü askeri sistem ve doğudan batıda ispanyaya kadar geniş fetihlere sahip olması ve Hz. Peygamber ve dört halife dönemlerine yakın olması nedeniyle en önemli İslam devletlerinden biridir. Devletin orta ve geç dönemlerinde fetihlerin önde gelen komutanlarından biri de el Cerrah el Hekemî'dir. Çalışmamızda onun biyografisi, askerlik hayatındaki en önemli noktalar, en önemli muharebeleri ve şehadeti ele alınmıştır. Bu çalşmamızın sonucunda pek çok sonuca ulaştık:

1- Cerrah'ın hayatının erken dönemleri ve yetiştirilmesi hakkında kaynakların azlığı.

2- Cerrah, düşman karşısında güç, mukavemet ve gurur sahibi olan komutanlardan biridir. Bu vasıfları, onu geri çekilmesini gerektirebilecek birçok savaşa soktu, ancak bunu yapmayı reddetti, özellikle şehadetinden önceki son fetihlerde.

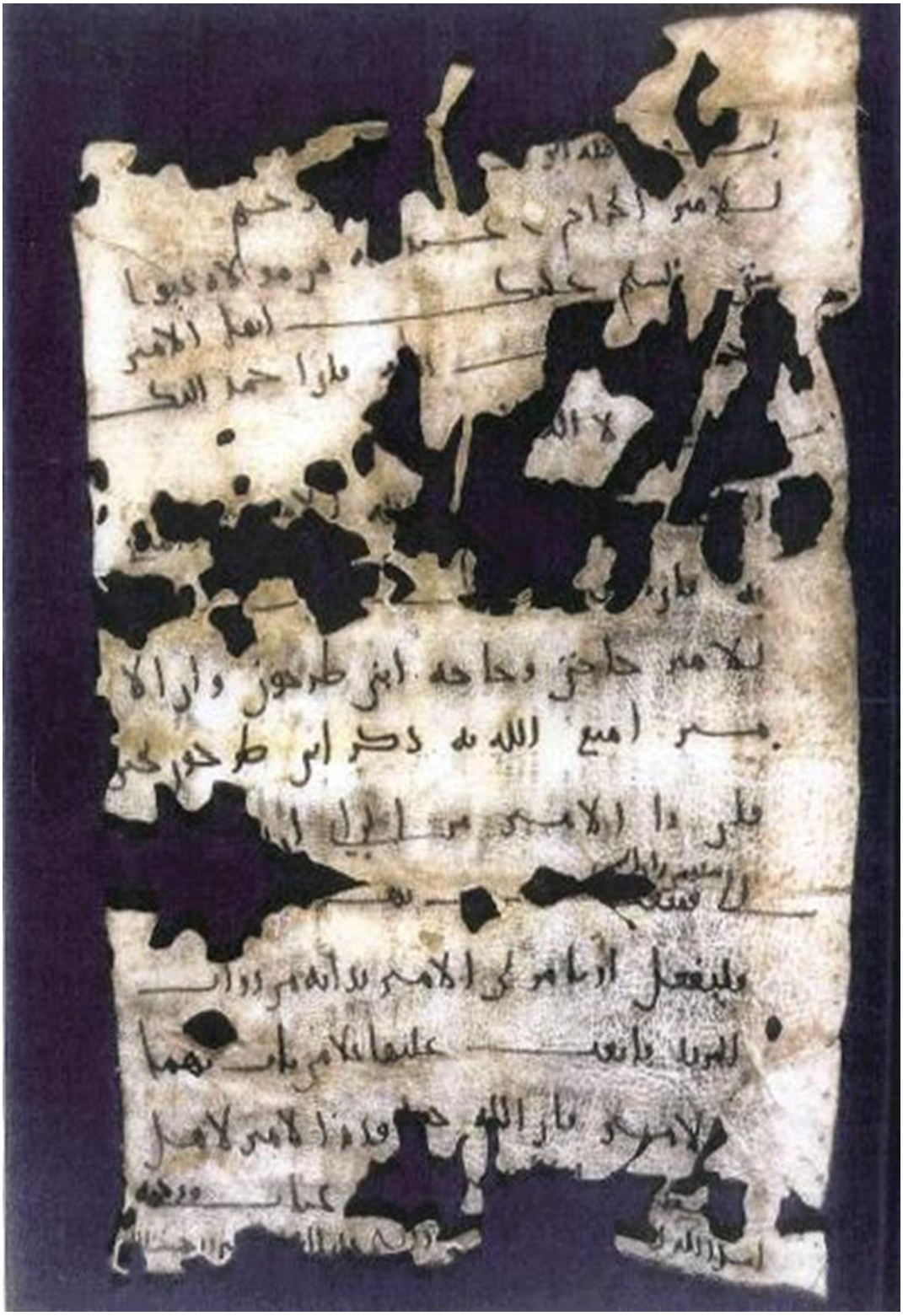
3- Görevden alınmasına bile sebep olabilecek (Ömer bin Abdülaziz döneminde olduğu gibi) yönetimdeki gücü ve kararlılığı.

4-Yönetim alanlarında görev yaptığı bazı yıllar hakkında orijinal kaynaklardaki bazı tarihi rivayetlerin çelişkili olduğu.

5- Bazı tarihi kaynaklar onun savaşları ve fetihleri hakkında pek çok ayrıntı verirken, bazı kaynaklar sadece olaylardan bahsetmekle yetinmiştir.

6- Fethedilen bölgelerin halkına karşı hoşgörü siyasetiyle o halkları İslam'a çekmesi.

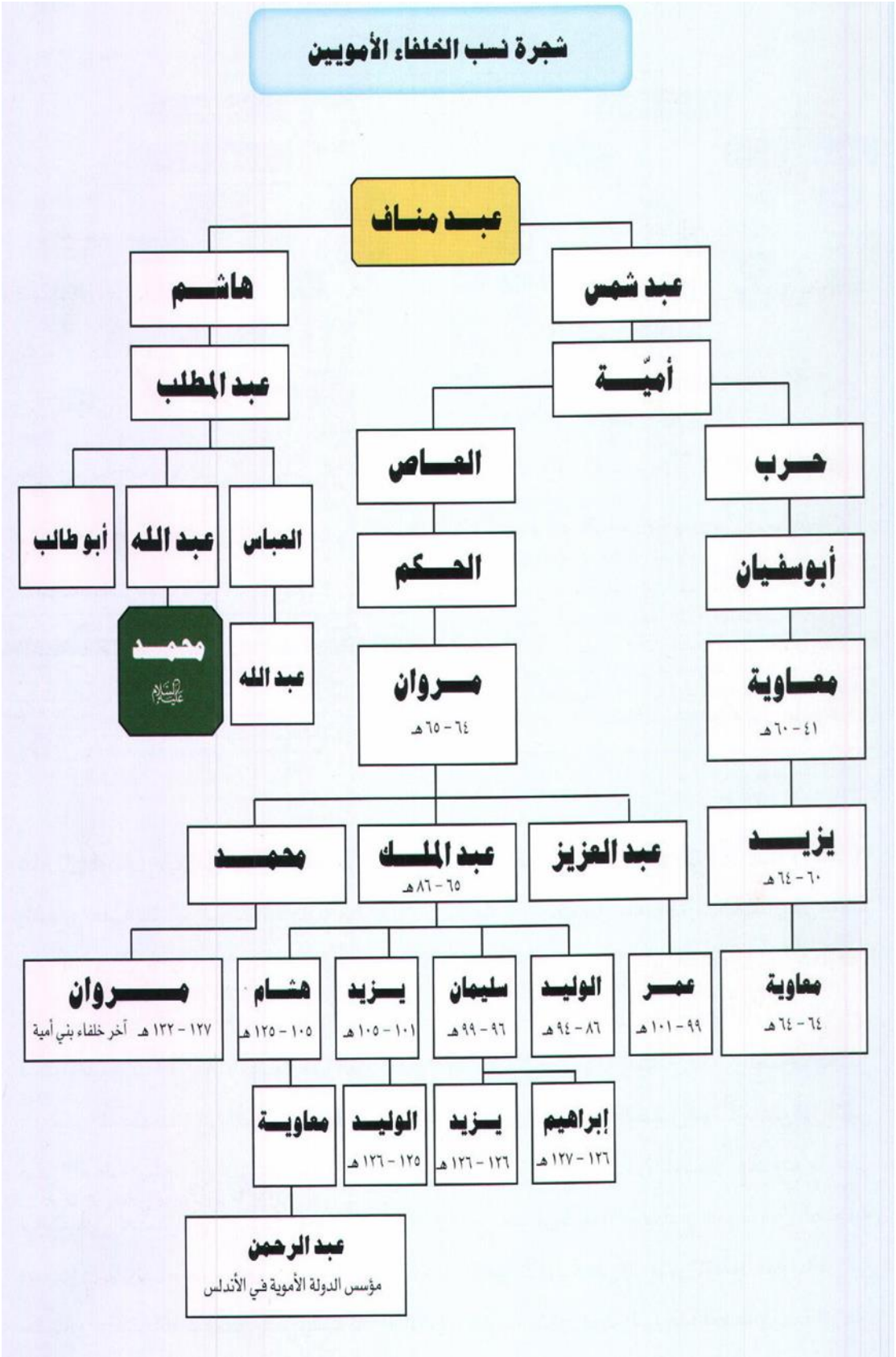
EKLER

Ek 1. Soğd hükümdarının el-Cerrah el-Hekemî'ye gönderdiği mektup

Ek 2. Emevilerin en geniş topraklara sahip olduğu dönemin haritası.

Ek 3. Emevi Halifelerinin soy ağacı.

KAYNAKÇA

Abdul Malik İbn Hişam, *es-Siretü'n-İbn Hişam*, Darü'l-Kitabü'l-Arabî, Beyrut, (1990), ss. 48-55.

Abdülkerim Sem'ânî, *el-Ensâb*, tahkik: Abdurrahman Yahya el-Mallimî, Haydarabad, (1962), ss. 242.

Ahmed bin Ya'qûb el-Ya'qûbî, *Târîhü'l-Ya'qûbî*, Darü Sâdır, Beyrut (1995), ss. 2-317.

Ahmed bin Yahya bin Cabir Belâzürî, *fütûhü'l-Büldân*, Mektebetü'l-Hilâl, Beyrut (1988), ss.1-411.

Ebi Muhammed el-Yafii el-Mekkî, *Mirâtü'l-Cinân ve İbretü'l-Yeqzân*, Darü'l-Kutubü'l-İlmiyye, Beyrut (1997), ss. 1/11-101.

Ebu Bekr Nerheşî, *Târîhü Buharâ*, Amin Abd al-Majid Badawi ve Nasr Mubashir al-Tarazi , Darü'l-Mearif, Mısır (1993), ss. 7-8.

Ebu Cafer et-Taberî, *Resuller ve Krallar Tarihi*, tahkik: Muhammed Ebu el-Fadl İbrahim ,Darü'l-Mearif, Mısır (1971), ss. 1-7-8; 5-322.

Ebu Henîfe Ahmed bin Davûd el-Dinverî, *el-Ehbârü'l-Etvâl*, tahkik: Abdülmün'im Amir, Kültür ve Millî Rehberlik Bakanlığı Mirasımız, ss. 333

Hamid bin Zenceviyye, *Kitâbü'l-Emvâl*, Soruşturma: Shaker Theeb Fayyad King Faisal Center for Publishing, Riyad (1986), ss. 1/187-206.

Ibnü'l-Imad, Şihabüddin el-Akri, *Altın Haberlerde Altın Parçaları*, tahkik: Abdülkadir Arnaout, Darü Ibn Kesir, Beyrut (1986), ss. 1/273-289.

İbn Al-Taqtaqa, Muhammed bin Ali Tabataba, *el-Fehrü fi'l-Adâbi'l-Sultaniyye*. Beyrut, Darü Sâdır, Beyrut, ss. 128.

İbn E'yün el-Qerşî, *Fütûhu Mısr ve Ehbârihâ*, tahkik: Muhammed el-Hecerî,, Darü'l-Fikr, Beyrut (1996), ss. 103.

İbn Haldun, *Kitâbü'l-'İber*, Uluslararası Fikirler Evi,Ürdün, ss. 1-622.

İbn Hallikan, *Vefeyâtü'l-E'yân*, tahkik: İhsan Abbas, Darü Sâdır, Beyrut, ss. 2-44.

İbn Hecer el-‘esqalânî, *el-İsâbetü fi Temyizi’s-Sahâbe*, tahkik: Adil Ahmed Abdülmevcûd, ve ali Muhammed Moawad, Darü’l-Kütübü’l-İlmiyye, Beyrut, H. (1415), ss. 4-236.

İbn Kesîr ed-Dımeşqi, *el-Bidâye ve’n-Nihâye,* tahkik: Abdullah bin Abdülmühsin et-Türkî, Darü Hicr, Mısır (1998), ss. 11/146-156; 11/599; 12/441.

İbn Khordadbeh, Al*el-Mesâlik ve’l-Memâlik,* olarak bilinen Abu al-Qasim Ubaid bin Abdullah, Darü’r Offset Leiden, Beyrut (1889), s. 122.

İbn Manzûr, “Mühtesarü Tarîhi Dımeşq (D.T., D. M), ss. 2/260.

İbnü’l-Esîr, “Esedü’l-Ğâbeti fi Me’rifeti’s-Sahâbeti, tahkik: Muhammed İbrahim el Benna vd. ve Muhammed Ahmed Aşur ve Mahmoud Abdel-Wahhab Fayed Darü’l-Fikr, Beyru (1989), 3-770.

İbnü’l-Esîr, Abi al-Hassan Ali bin Abi al-Karm Muhammed bin Muhammed bin Abdul Karim *el-Kâmil fi’t-Târîh*, Darü'l-Kutubü’l-İlmiyye (1987), ss. 4-322.

Muhammed bin Hibban Ahmed ibn Hibban, *es-Siqât*, Darü’l-Fikr, Beyrut, (1975), ss. 4-110.

Muhammed bin Sa’d, *et-Tabaqâtü’l-Kübrâ*. (D.T., D. M) 3-391.

Salahüddin Helîl bin Eybek, *el-Vâfî Bilvefeyât,* tahkik: Ahmed Arnaout ve Mustafa Türkî, Darü İhyai’t-Türâs, Beyrut (2000), ss. 24/7.

Sebt ibnü’l-Cevzî, *Mirâtü’z-Zaman fi Tevarîhi’l-E’yân*, tahkik: Muhammed Berekât ve diğerleri, Darü’r-Risaleti’l-İlmiyye, Şam 2013.

Şemsüddin Zehebî, *Târîhü’l-İslam*, tahkik: dr. Ömer Abdüsselam tedmürî, Darü’l-Kitabü’l-Arabî, Beyrut (1990), ss. 12/24-7/10-15.

Yakut el-Hemevî, *Mü’cemü’l-Büldân*, Beyrut, Darü Sâdır, Beyrut, ss. 3-190.

Arapça kitaplar

Abbas Muhammed el-Azzawi, “Irak Kabileleri” (D.T., D. M), ss. 29.

Abdülaziz bin Abdullah el-Hemidî, *Emeviler döneminde Sindh'in fetihleri*, Kral Fahd Milli Kütüphanesi, Mekke, H. 1437), ss. 13.

Âdî Salim el-Cuburî, *Reşidûn ve Emevi Devrlerinde İslâm Fetihlerinin Sebepleri "Analitik Bir Çalışma*, Darü'l-Hamid, Umman (2012), ss. 85-87.

Ahmed bin Zeynî Dıhlân, *Peygamber fetihlerinden sonra İslam fetihleri*, Beyrut, Darü Sadır, Beyrut, 1-166.

Cevad Ali, *Ayrıntılı İslam Öncesi Arap Tarihi*, Darü'l Al-Saqi, Beyrut (2001), ss. 2/9-10.

Dr. M. Dunlop, *Hazar Yahudilerinin Tarihi, tercüme eden*: *(Suhail Zakhar*,, Darü Hessan, Şam (1990), ss. 24-63.

Fayez Najib Iskandar, *Ermenistan'ın İslami Fetihleri (H. 11-40 / 632-661)*, (1983), ss.28.

Hamdi Şahin, "İftiraya uğrayan Emevi, *Şüpheleri araştırıp iftiraya cevap vermek*, Darü'l-Qahire li'l-Kitap, Kahire (2001), ss. 160-204.

Hayreddin Zerkeşî, *el-E'lâm*, Darü'l-İlm lilmelâyîn, Beyrut (2002), ss. 3-78.

Ignatius Yulianovitch, Krachkovsky, *Arap Edebiyatı Tarihi*, Arap Birliği Üniversitesi, Çeviren Selahuddin Osman Haşim (1957), ss. 1-5.

İbrahim Beydun, "Emevi Devleti ve Muhalefet, *Hollandalı Oryantalist Van Floten'in Arap Denetimi Kitabı'na Çeviriyle Bir Giriş*, Üniversite Araştırmaları ve Yayıncılık Vakfı, Beyrut (1984), ss. 88.

İbrahim Ze'rûr, "*Emevi siyasi ve medeni tarihi*", Universitesi yayınları, Şam (1996), ss. 70-78.

Mahmoud Sheet Hattab, *Ermenistan'da İslami Fetihler Komutanları,* Darü Ibn Hazm, Darü'l-Endelüs el-Hadra, Cidde, Beyrut (1998), ss. 75.

Mecdî Fethî es-Seyyid, *Emeviler Döneminde İslam ve Müslümanların Tarihi*, Darü's-Sehabeti ve't-Türâs, Tanta (1998), ss. 200-220.

Muhammed bek el-Hederî, *İslam milletlerinin tarihi üzerine dersler "Emevi hanedanı*, tahkik: Muhammed Osmânî, Şirketü'l-Erqâm li't-Tibâ'e, Beyrut, ss. 263-264/277.

Muhammed Diyaeddin er-Reys, *Abdülmelik bin Mervan ve Emevi Devleti*, Kahire, Metabiü Siclü'l-Arab, Kahire (1969), ss. 220-225.

Muhammed Hasan el-İmadî, *Gazneliler devrinde Horasan*, El-Kindi Basım ve Dağıtım Evi, İrbid (1997), ss. 3.

Mühibüddin el-Hettab, *Mee'r-Re'îl el-Evvel*, el-Mektebü'l-İlmiyye, Beyrut (1988), ss. 203

Nadiye Muhammed Mustafa, *Emevi Devleti*, Uluslararası İslam Düşüncesi Enstitüsü (1996), ss. 49-50.

Osman el-Hemîs, *Huqbetü mine't-Târîh*, Darü'l-İmân, İskenderiye (1999), ss. 54-67.

Raid bin sabri bin ebi 'ülfe, *Mü'cemü'l-Bid*, Darü'l-Asime (1996), ss. 422.

Yusuf el-'iş, *Osman'ın Fitnesinden başlayarak Emevî hanedanı ve ondan önce gelen ve ona zemin hazırlayan olaylar*, Darü'l-Fikr, Şam (1985), ss. 283-315.

Araştırmalar

Abdulhaliq Hamis Ali Kenaan ve Asım İsmail, "Emevi Döneminde Zımmiler" ((H. 41-132), Irak Diyala Dergisi, Sayı 25, (2007), ss. 6-7.

Abdullah bin Muhammed bin Zafer el-Qarnî, "Neqdü Esâsi Şübheti'l-Qederiyye ve'l-Cebriyye fi Efali'l-İbâd", *Ummü'l-Qura Üniversitesi Şeriat Bilimleri ve İslami Araştırmalar Dergisi, Sayı 53*, (2011), ss. 1/381-420.

Abdurrahman Ferih el-Afnan, *Emeviler Döneminde Horasan ve Maveraünnehir'deki Arap Kabileleri*, Ummü'l-Qura Üniversitesi, (Şeriat ve İslam Araştırmaları Fakültesi, H. 1413), ss. 171.

Abdülfettah Muhammad el-Kabaşî el-Beşîr, Sıffin Savaşında Tahkim Olayı: "Sebepler ve Sonuçlar", *khartum Ümmü Durman İslam Üniversitesi Dergisi, (*2005), ss. 231-258.

Abdülkerim İbrahim el-Semmâk, "el-Cerrah el-Hekimî'in Risalesi ve İslam Devleti Coğrafyası", *Kuyvet: el-Faysal Dergisi, Sayı 374,* Yıl (2002), ss. 111-115.

Ali 'üteyb, Halid bin Velid / Soyu ve yetiştirilmesi, *Kahire, Darü'l-Ulum gazetesi, sayı 2,* ss. 66-70.

Ali Hamad Attia, "İslami dönemde Fergana bölgesindeki eğitim kurumları", *Bilim ve İnsan Çalışmaları Dergisi, Bingazi Üniversitesi, sayı (*15, Eylül 2016), ss. 3.

Ali Sabri, Ubade bin el-Samit, *Kudus Hedyü'l-Islam dergisi, sayı 5,* (1974), ss. 49-55.

Ali Salih Muhammedavî, Abdülmüttalip bin Haşim "Kureyş başkanlığı ve inancı üzerine bir çalışma", *Bagdad Tarih Araştırmaları Dergisi, Sayı* 9, (2010), ss. 48.

Atta Abdülmünim Muhtar Emin, "Arap-Hazar ilişkilerinin kaynaklarına analitik bir bakış", *Fas: Arap Dili Akademisi Dergisi,* Şam *(*1979), ss. 1/319-359.

Avnî Recâ Selâm, "Yermük Muharebesi: Tarihi Belgeler Işığında Yer Haritasının Okunması", *Alyaman Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı 7,* (1999), ss. 9-53.

Bakri Omar, *İslam fetihinden ilk Abbasi döneminin sonuna kadar (92-232 H) Sindh ülkesinde İslam ve Arap kültürünün yayılması*, Ummü Durman İslam Üniversitesi, (Tarih ve İslam Medeniyeti Bölümü, Sudan Cumhuriyeti 200, ss. 17-30.

Casim Ferih Dayih et'-Türabî, "Müseylimetü'l-Kezzab'ın Nesir Metinleri: Çözümleyici bir okuma", *Nejef İslam Fakültesi Dergisi, Sayı 40*, (2016), ss. 16.

Celîle Nacî el-Haşimî, "Halife Ömer bin Abdülaziz'in Politikasında Mali ve Ekonomik Reform", *Irak: el-Mevred Dergisi, Sayı 3, (*1974), ss. 73-44.

El-Emîn el-Hac Muhammad Ahmad, "Ukbe bin Nafii ve Cihat Yolculuğu", *Al riyad el-Beyân Dergisi, Sayı 362*, (2017), ss. 76-78.

Enmar Nizar Abdullatif el-Hadisi, Haşim bin Abdulmenaf döneminde Mekke, *el-Adâb dergisi (*2007), ss. 150-160.

Ferrac bin Şâfî bin Melhem, "Arap Qahtan Bölgesi", *Dar'ül-Yememe, yıl (1981),* ss. 16/422.

Halid Ismail Nayif el-Hemdânî, "Tarık bin Ziyad Fatihü'l-Endelüs'': Askeri bir tarihsel çalışma", *Suiriye Rehan Bilimsel Yayıncılık Dergisi, Sayı 21,* Mart, Fikr Araştırma ve Geliştirme Merkezi, ss. 351-381;

Hamad el-Casier, Necran ülkesinde, ''Suriye: Dar Al-Yamama: Araştırma, Çeviri ve Yayın için", *el-Arab dergisi, 198,* ss. 321-325.

Haniye İbn Havvaş, “Mitolojik Kavram ile Tarihsel Gerçek Arasındaki Yemebî Mezhec Kabilesi.”, *Tunus Sosyal Bilimler Dergisi* (2004), ss. 15-27.

İbrahim bin Ali er-Rab'i, “Raşidun ve Emevi Devrlerinde Cürcan'ın Fetih Planı”, *Tarihsel ve Analitik Çalışma, İslam Eğitim ve Sosyal Bilimler Üniversitesi Dergisi,* İslam Üniversitesi Medine, (2021 Aralık), ss. 430.

İmad Kamel Merhi Lahibi, “Kuzey Kafkasya'da Müslüman Bulgar Devleti”, Kerkük Üniversitesi, Irak: Kerkük Üniversitesi İnsani Araştırmaları Dergisi (2013), ss. 171-194.

Khewle Hamdun Abdullah es-Sevvaf, “Komutan Cerrah bin Abdullah el-Hekemî’nin Hayatı”, Irak Vasıt Üniversitesi, *Eğitim Fakültesi Dergisi, Sayı 37*, Kasım (2019), ss. 295.

Mahmud Şeyt Hattab, Cerrah bin Abdullah el-Hekemî, "Bellinger Fatihi ve Ermenistan’ın İkinci Fatihi", *Arap Dili Akademisi Dergisi*, Şam (1980), ss. 4/732-734.

Mecdî Arafat, “Yedi Fakihten biri Se’id bin el-Müseyyeb”.*Egypt, Al-Tawhid Magazine, No. 29, (2000),* ss. 62-64.

Muhammed Abdullah Ahmed ve İmad Kamil Merii, “Kafkasya'da (Ermeni ve Azerbaycan) hicrî altıncı yüzyılın sonuna kadar ilmi hayat”, *Irak: Rafidain Edebiyat Dergisi, Sayı 7*4, (2018), ss. 404.

Muhammed Ali el-Abd, Musa bin Nusayr, *KuveytİslamiBilinç Dergisi, Sayı 168, (*1978), ss. 96-101.

Muhammed Ali Meğribi, *Ömer bin Abdülaziz: İslami Dayanışma*, Suudi Arabistan: İslami Dayanışma, *(*1988), ss. 39-46.

Muhammed el-Esed, “Hazar İmparatorluğu: Mitleri incelemek", M*isir: Çağdaş Arap Düşüncesi Dergisi, sayı 26,* (1983), ss.145-148.

Muhammed el-Fâdıl el-Avd Osman, Abdurrahman bin el-Eş'es hareketi: Sultanlık ve Zenginlik İçin Çıkmak”, *merkezi bilim dergisi, sayı 20,* (2020), ss. 13-21.

Muhammed Kemal Abdülhamid, “Büyük Bedir Savaşı’’, *kuyvet İslami Bilinç Dergisi, Sayı 249*, (1985), ss. 98-104.

Muhammed Lütfi, *İslam Devrimi,* Hendevi Vakfı, Kahire (2020), ss. 391-395.

Muhammed Osman Abdulcelil, "M.S. Beşinci ve Altıncı Yüzyıllarda Ak Hun Krallığı ve Komşu Güçlerle Siyasi İlişkisi", *Sanat Fakültesi Dergisi, Sayı 4,* (2014), ss. 127-170.

Muhammed Reyh, "Osman'ın ölüm fitnesi ve tarihçilerin bu konudaki tutumu: Örnek olarak Taberi", *Bilimsel Sempozyum Araştırmaları, Muhammediye Âlimler Derneği.*

Muhsin Sa'd Abdullah, "Raşidun ve Süfyaniler döneminde Basra Valileri", *Arap Dili Fakültesi Dergisi,* sayı 15, Mansura Ezher Üniversitesi (1996), ss. 89-172.

Mustafa es-Seyyid, "Ubeydullah bin Ziyad: Hayatı ve Siyaseti", *Al mansura Arap Dili Fakültesi Dergisi, Sayı 32,* (2012), ss. 1/536-593.

Nahid Abdürrazzaq Daftar el-Qaysi, *Emevi Döneminde Vasıt Sikkeleri*, Arap Dünyası Arkeolojisi Çalışmaları, Bağdat Üniversitesi (2012), ss. 1824.

Nure bint Ahmed Hamed el-Harisî, *Hail Bölgesi Kabilelerinin Mürted Olaylarıyla İlişkisi,* USA Amarbak (2018), ss. 97-116.

Râğıb el-Osmânî, *Quteybe bin Müslim el-Bâhilî*, Suudi Arabistan: Hac ve Umre dergisi (1960), ss. 477-480.

Saad Fağûr, "Halife Ebu Bekir El-Sıddık ve Savaş Yönetimi Sanatı*", Arap Kalkınma Enstitüsü",* (1986), ss. 334.

Se'id Abdulcevad ebu Zeyd, "Müslümanlar ve Hazarlar arasında Emevi devletinin sonuna kadar askeri çatışmalar", *Edebiyat Fakültesi Bilimsel Dergisi, Sayı 63,* Yıl (2017), ss. 17.

Semih Ahmed, "Ebu Ubeyde Amir bin el-Cerrah", *Kudus Hedyü'l-Islam Dergisi,* (Temmuz 2022), ss. 56/87-89.

Sultan el-Amiri, "Sahabelerin Mürtedlere Yönelik Tutumunun Analizi", *el-Beyan Dergisi*, Sayı 300, (2010), ss. 27.

Tezler

Ali Abd al-Rahim Salem al-Khawaldeh, Mudar Adnan Saleh Talfah, *Musab bin al-Zubayr bin al-Awam and his role in the role in the Zubayrid Movement, 64-*

72 AH, Yarmouk University, Edebiyat Fakültesi,Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Irbid (2020), ss. 1-167.

Halil Naim Halil Ğessan, *Halife bin Hayyat'a Göre Ümeyye Oğullarının Halifeliği*, Yüksek Lisans Tezi, Gazze Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih ve Arkeoloji Bölümü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans, Gazze, ss. 166-211.

Haniye İbn Havvaş ve Radhi Dağfus, *M.S. Yedinci Yüzyılda Yemen Kabileleri: Örnek Olarak Mezhec ve Hemedan*, Tunus Üniversitesi, Yayımlanmamış Doktora tezi, Tunus (2005).

Hannan Mustafa Raca el-Taqataqa, *Ziyad İbn Ebihi: Hayatı*, Ürdün Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Fakültesi,Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ürdün (2013), ss. 1/211.

Muhammed Said es-Seyyid Ahmed 'ezeb, *Selçuklu Döneminde Horasan Eyaletinde Entelektüel Hayat* (H. 429-558), Edebiyat Enstitüsü Tarih Bölümü, Yayımlanmamış Doktora tezi, (Zeqâziq Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi/Tarih Bölümü, 2006), ss. 8.

Muhammed Zarrouk el-Hassan ve Beşir Abbas Beşir, *İslam öncesi Mezhec Şairleri*, Ummü Durman Üniversitesi, Yayımlanmamış Doktora tezi, Sudan (1998), ss. 2-3.

Said Salmin Ömar Bel'afir, *Hımeyr Devletinin Kralları ve Eski Yemen Tarihindeki Rolü (MÖ 115 - MS 525)*, Tunus Üniversitesi, Beşeri Bilimler Enstitüsü,Yayımlanmamış Doktora tezi,Tunus (2012), ss. 22-30.

Şerif Halid, Hazarlar: MS 7. ve 9.*,yüzyıllar / H. 1 ve 3. yüzyıllar arasında, kökenleri krallıklarının kuruluşu,* , Beşeri ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü Yahudileşmeleri, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cezayir Üniversitesi, ss. 50.

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

ORCID	0009-0008-6536-7723
Adı, Soyadı	TAREQ ABDULLAH HASAN HASAN
Doğum Yeri	Irak – Kerkük
Doğum Tarihi	15/04/1983

LİSANS EĞİTİM BİLGİLERİ

Üniversite	Kerkük Üniversitesi
Fakülte	Eğitim Fakültesi
Bölüm	Tarih

İŞ DENEYİMİ

Çalıştığım Kurum	Kerkük Eğitiminde Öğretmen
Pozisyon	Öğretmen
Süre	2015 – Devam Ediyorum

İLETİŞİM

Telefon	+9647701345686
E-mail	tareqhasanta@gmail.com